

<p>Uygar Aydemir</p> <p>Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler</p> <p>Bilkent 2010</p>	<p>Yüksek Lisans Tezi</p> <p>CENAP ŞAHABETTİN'İN SEYAHAT MEKTUPLARINDA ORYANTALİST ETKİLER</p> <p>UYGAR AYDEMİR</p> <p>TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ</p> <p>Bilkent Üniversitesi, Ankara</p> <p>Şubat 2010</p>
--	--

Bilkent Üniversitesi
Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

CENAP ŞAHABETTİN'İN SEYAHAT MEKTUPLARINDA
ORYANTALİST ETKİLER

UYGAR AYDEMİR

Türk Edebiyatı Disiplininde Yüksek Lisans Derecesi Kazanma
Yükümlülüklerinin Parçasıdır

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
Bilkent Üniversitesi, Ankara

Şubat 2010

Bütün hakları saklıdır.

Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.

© Uygur Aydemir, 2010

Daha iyilerine layık olan şefkatli ve sabırlı anneme

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Talât Halman
Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Semih Tezcan
Tez Jurisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Özer Ergenç
Tez Jurisi Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'nün onayı

.....
Prof. Dr. Erdal Erel
Enstitü Müdürü

ÖZET

CENAP ŞAHABETTİN'İN SEYAHAT MEKTUPLARINDA ORYANTALİST ETKİLER

Aydemir, Uygur

Yüksek Lisans, Türk Edebiyatı Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Talât Halman

Şubat 2010

Bu çalışma, Cenap Şahabettin'in “Hac Yolunda”, “Âfâk-ı Irak” ve “Suriye Mektupları” isimli eserlerinde yer alan Doğu tasvirleriyle Doğulu insanların temsillerini oryantalizm temelli bakışın nasıl etkilediğini göstermektedir. Uzmanlık eğitimini Paris'te alarak cilt doktoru olan Cenap Şahabettin, birkaç kez Arap vilayetlerine sıhhiye müfettişi olarak atanmıştır. Bölgeyi ve insanlarını çok sevdiğini her fırsatta dile getiren yazar, daha sonra turistik amaçlarla da aynı yerlere ziyaretlerde bulunmuştur. Yazarın seyahat ettiği ve seyahat mektuplarında bahsettiği mekânlar arasında Kızıldeniz ve Şattülarap gibi yerlerle İskenderiye, Kahire, Bağdat, Şam gibi şehirler yer almaktadır.

Tez incelemesinde görülmüştür ki, Doğu'yu Batı ile bir karşıtlık üzerinden tanımlayan İngiliz ve Fransız seyyahları andırır şekilde, Cenap Şahabettin de Doğu'yu İstanbul ile ikili bir karşıtlık kurarak algılamıştır. Edward Said, Ussama Makdisi, Jale Parla ve Thierry Hentsch gibi akademisyenlerin çalışmalarını esas

alan tezin iddiası, Doğulular hakkında üretilen tembel, cahil, şehvetine düşkün, çocuksu gibi ön yargıların tekrar edilmesinin, Doğu modernleşmesinin Osmanlı sorumluluğunda gerçekleşmesini meşru kılma çabası içerdiğiidir.

Anahtar Sözcükler: Cenap Şahabettin, oryantalizm, Osmanlı İmparatorluğu, seyahatname.

ABSTRACT

ORIENTALIST INFLUENCES ON CENAP ŞAHABETTİN'S TRAVELOGUES

Aydemir, Uygur

M.A., Department of Turkish Literature

Supervisor: Prof. Talât Halman

February 2010

This thesis is about the depiction of the East and the representations of the Easterners in the works by the Turkish poet and author Cenap Şahabettin. Cenap wrote three pieces of travel literature after his official and touristic visits to the region: “Hac Yolunda” (“On the Road to Hadj”), “Âfâk-ı Irak” (“The Horizons of Iraq”), “Suriye Mektupları” (“Letters from Syria”).

Cenap was educated in Istanbul and in Paris to become a dermatologist who was appointed public health officer in Egypt and then in Iraq. Being impressed by the beauty of the region and the virtuousness of the indigenous people, Cenap made several trips to Alexandria, Cairo, the Red Sea, Shatt al-Arab, Baghdad and Damascus.

Similar to the disparities between the East and the West, established by French and English travellers, Cenap Şahabettin contrasted the eastern lands of the Empire to its centre. Nourished by the relevant works by Edward Said, Ussama

Makdisi, Jale Parla and Thierry Hentsch, the thesis asserts that while reproducing the stereotypes about the Eastern people like being lazy, ignorant, sensual and childish, Cenap Şahabettin argues that they need a hand in modernizing and suggests that the Ottoman hand would be better one.

Keywords: Cenap Şahabettin, orientalism, Ottoman Empire, travel literature.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
A. Tezin Konusu ve İddiası	2
B. Cenap Şahabettin'in Hayatı ve Yazar Hakkında Üretilmiş Eserler	5
1. Cenap Şahabettin'in Hayatı	5
2. Literatür Değerlendirmesi ve Tezin Gerekçesi	8
C. Oryantalizm ve Türkçe'de Oryantalizm Üzerine Literatür Değerlendirmesi	12
1. Yirminci Yüzyıla Kadar Oryantalizm	12
2. Yirminci Yüzyılda Oryantalizm Eleştirileri ve Literatür Değerlendirmesi	15
Ç. Osmanlı Oryantalizmi ve Osmanlı Seyahatnameleri	21
1. Osmanlı Edebiyatında Seyahatname Geleneği	23
2. Osmanlı Seyahatnamelerinin Oryantalizm Açısından Değerlendirilmesi	25
D. Cenap Şahabettin'de Oryantalizm ve Çalışmanın Meşruiyet Tabanı	28

E. Tezin Bölümlendirilmesi	32
BİRİNCİ BÖLÜM: CENAP ŞAHABETTİN'İN DOĞU	
SEYAHATNAMELERİNDE DOĞULULAŞTIRMA	34
A. “Romantik Yazar” Kavramı	35
B. Doğu'daki Doğayı İstanbul'daki ile Karşılaştırma	39
C. Doğanın Saldırgan Olarak Tasvir Edilmesi	42
Ç. Gizemli, Masalsı, Ruhani ve Tarif Edilemez Tecrübeler	45
D. Doğu'nun Doğululaştırılması	49
İKİNCİ BÖLÜM: DOĞULULARI TEMSİL BİÇİMLERİ VE DOĞU'YU	
MEDENİLEŞTİRME PROJESİ	53
A. Doğulu İnsanların Temsilleri	54
B. Doğu Üzerinde Kurulan Hakimiyet	64
SONUÇ	77
SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA	81
ÖZGEÇMİŞ	87

GİRİŞ

Bu tezin konusu, Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda*, *Âfâk-ı Irak* ve *Suriye Mektupları* eserlerinde görülen oryantalist etkilerin incelenmesidir.

Bu bölümde teze genel bir giriş yapılacaktır. Girişin birinci alt bölümünde tezin sorunsalı ortaya konacaktır. İkinci alt bölümde Cenap Şahabettin'in kısa biyografisine tezin konusuyla ilişkisi vurgulanarak yer verilecek ve yazar hakkında yapılmış olan araştırmalara değinilecektir. Üçüncü alt bölümde ise, oryantalizm konusu tarihsel gelişimi ve eleştiriler çerçevesinde incelenecek, ardından konu hakkında Türkiye'de çıkmış eserlerin önde gelenleri paylaşılacaktır. Bu bölümdeki teorik tartışmanın pratik yansımaları Osmanlı modernleşme deneyimi ve Osmanlı seyahatnameleri üzerinden dördüncü alt bölümde incelenecektir. Beşinci alt bölümde Cenap Şahabettin'in bu tartışmalar bağlamında nereye oturduğu gösterilerek birinci bölüme geçiş yapılacaktır. Son alt bölümde ise tezin organizasyonu yer alacaktır.

Bu tezin doğrudan ilgili olduğu iki ayrı konu vardır. Bu ikisi araştırmaya tabi tutulan eserlerin sahibi Cenap Şahabettin'in hayatı ve edebî kişiliği, ikincisi de düşünsel çerçeveyi çizen oryantalizm meselesidir. Tezin giriş bölümünde bu iki temel teker teker incelenirken de bu sıra takip edilmiştir. İlk konular tanıtılmış, ardından da konular hakkında yazılmış eserlere değinilmiştir. Belirtmelidir ki, tezin giriş bölümünün organizasyonunda literatür değerlendirmesi ayrı bir bölüm olarak

ele alınmamış, bu temel konuların tanıtıldığı alt bölümlerin sonuna konuyla ilgili üretilmiş ikincil kaynaklar ve değerlendirmeleri konulmuştur.

Bu bağlamda, tezin konusunun kısaca anlatıldığı ve amacının açıklandığı ilk alt bölümü, öncelikle Cenap Şahabettin'in kısa öz yaşam öyküsünün ve onun üzerine yazılmış eserlerin tanıtıldığı alt bölüm izlemektedir. Bu alt bölümün arkasından gelen alt bölümde de, oryantalizm konusu kültürel ve bilimsel boyutlarıyla tarihsel çerçevesine oturtulmuştur. Bu alt bölümün aynı zamanda tezin kuramsal çerçevesini çizdiğinin ve böylece tezin metodolojisinin temelini oluşturduğunu da belirtmek gerekir. Bu ikisini takip eden alt bölümlerde ise, konuların tez ile ilişkileri kurulmuştur.

A. Tezin Konusu ve İddiası

Bu alt bölümde tezin sorunsalı ortaya konacaktır.

Bu tezin konusunu Cenap Şahabettin'in, Osmanlı'nın Doğu vilayetlerine yaptığı seyahatleri anlattığı yazılarda Doğu'yu ve Doğulu insanları nasıl temsil ettiği oluşturmaktadır.

Tezin iddiası ise Cenap Şahabettin'in seyahatnamelerinde Doğu'yu ve Doğulu insanları bazı önceden belirlenmiş tek tipleştirmelerle tasvir ettiğidir. Bu tek tipleştirmeler, Avrupalı seyyahların ve yazarların önemli bir kısmının gerek İstanbul'da gerek diğer vilayetlerde Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayanlara yönelik olarak, Cenap Şahabettin'den önceki son birkaç asırda yazdıkları eserler aracılığıyla vücuda gelmişti. Doğulu insanlar ile ilgili genellikle

olumsuz olan bu yargılar, Avrupalıların kendilerini hem tanımlamalarında hem de Doğu'ya oranla daha üst bir noktada konumlandırmalarına yarıyordu. Örneğin Doğu insanlarını tembel, tarihin gerisinde kalmış, çocuksu, duygusal ve gelişemez olarak gören bu bakışa göre Batılı insanlar da, Doğuluların aksine çalışkan, modern, yetişkin, akılcı ve gelişmişler. Bu çeşit yargılar, kısmen olumlu oldukları durumlarda bile Doğu'yu Avrupa'nın geçmişinde ve aşağısında konumlandırmaktan geri kalmıyor, böylece nihai olarak kendi ülkelerinin bu toprakları medenileştirme amacıyla işgal etmelerinin ve sömürgeleştirmelerinin meşru zeminini hazırlamış oluyordu. Örneğin Batılıların modernleşmeyle beraber kaybettikleri samimiyet, dindarlık, coşkun duygusallık gibi özelliklere Doğuluların hâlâ sahip oldukları belirtiliyor, fakat onların bu duygulara sahip olmalarına sebep olarak modernitenin gerisinde çocuksu bir konumda kalmış olmaları gösteriliyordu. Çocuksu olmaları da, kendi kendilerini yönetememeleri ve bir despot altında ezilmeye mecbur olmalarının vurgulanmasını sağlıyordu.

On dokuzuncu yüzyılda modernleşme çabalarını yoğunlaştıran Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde kalan Doğu topraklarını modernleştirme hakkının diğer devletlerden önce kendinde bulunduğunu ve oraları yardım almaksızın medenileştirmeye muktedir olduğunu iddia etmiştir. Bu iddianın temelinde öncelikle, topraklarını Fransa ve İngiltere gibi devletlerin modernleştirme adı altında yapabilecekleri işgalden korumak amacı vardır. Osmanlı ayrıca bu söylemle kendini Avrupalı devletlerden biri olarak gördüğünü ve de Fransız ve İngilizlerin kendi kendilerine atfetmiş oldukları “Avrupa dışında kalan toplumları medenileştirme” misyonuna ortak olduğunu göstermektedir. Fakat böyle bir iddia elbette peşinde o topraklara yönelmiş bir çok ön yargıyı ve tek tipleşirmeyi

beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu uzun zaman boyunca üzerine çevrilmiş sömürgeci ve yargılayıcı bakışı içselleştirerek ve bu bakış çerçevesinde kendi payına düşen tembellik, gelişemezlik, geri kalmışlık gibi kavramları üzerine alınmayı reddetse de, genel olarak böyle ikili bir çerçevenin varlığını kabul ederek, son yıllarında, kendi topraklarında yaşayan Araplara bu gözle bakmıştır. Denebilir ki, Osmanlılar sömürgeleştirilmekten kurtulmak amacıyla Avrupa ve Osmanlı arasında varoluşsal olarak böyle bir ikili karşıtlıklar sisteminin bulunamayacağını ayırt etmiş fakat aynı sistemi Araplar üzerine yansıtırken bu farkındalığı sürdürememiştir.

Bu türden bir bakışa sadece Arap vilayetlerini yönetmek ya da oralandaki kargaşaları bastırmak amacıyla gönderilmiş yönetici ya da askerlerin yazdıklarında değil, aynı zamanda hiçbir siyasal projeyi sahiplenmemiş ve siyasal kimliğiyle ön plana çıkmamış yazarların eserlerinde bile rastlamak mümkündür. Bu da, yani siyasal ya da tarihsel eserlerde değil de, sadece edebiyat kaygısı güden eserlerde bile böyle bir bakışa rastlanıyor olması, Osmanlıların Doğu'ya giden Batılı seyyahlarda doruğa ulaşmış bu bakışı farkında olmadan sahiplendiğinin ve bu bakış açısının o dönemin hâkim söylemi olduğunun göstergesidir. Kelimelerin ince nakkaşı Cenap Şahabettin'in de bu türden bir yazar olduğunu, yani Osmanlı'nın siyasal projelerine taraf olmadığı ve seyahat mektuplarında birinci kaygısının sadece edebiyat olduğu göze çarpıyor olduğu hâlde, yine de onun yazılarında genel olarak Doğu toprakları ve özel olarak da o topraklarda yaşayan insanlarla ilgili Fransız ve İngiliz yazarların Osmanlı'ya yaptığı türden pek çok tek tipleştirimin ve ön yargının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak elinizdeki “Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında

Oryantalist Etkiler” başlığını taşıyan bu tez Cenap Şahabettin eserlerinin incelemesini yaparak aslında döneminde hâkim olan bir söylemin tahlilini yapmayı amaçlamaktadır. Bu amacın daha iyi açıklanabilmesi için Cenap Şahabettin'i biraz daha yakından tanımak gerekecektir. Bu yüzden öncelikle Cenap Şahabettin'in kısaca hayatından bahsedilecek, ardından da onun üzerine üretilmiş eserlerin konumuz açısından içerikleri değerlendirilecektir.

B. Cenap Şahabettin'in Hayatı ve Yazar Hakkında Üretilmiş Eserler

Bu alt bölüm, yazar hakkında bir biyografi ve literatür değerlendirmesini kapsamasının yanı sıra konuyla ve literatürle doğrudan ilintili olması sebebiyle tezin gerekçesini de içermektedir. Cenap Şahabettin'in hayatından kısaca bahseden ilk kısmı, şair üzerine üretilmiş literatür hakkında bir değerlendirmede bulunan ve aynı zamanda bu değerlendirmeyle “Niçin elinizdeki gibi bir teze ihtiyaç var?” sorusunun cevabını vermeye çalışan ikinci kısım izlemektedir.

1. Cenap Şahabettin'in Hayatı

1870 senesinde Manastır'da doğan Cenap Şahabettin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyrek asrında edebiyat alanının önemli figürlerinden biri olmuştur. Tevfik Fikret'le beraber Servet-i Fünun hareketinin iki önemli şairinden biri addedilen Şahabettin birçok eleştirmen tarafından düz yazılarında şiirinden

daha başarılı bulunmuştur (Enginün 28). Cenap Şahabettin'in çocukluğuyla ilgili önemli bir nokta, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşındaki Plevne savunmasında babasının hayatını kaybetmesidir. Bu olay daha sonra hem yazılarında yer yer meydana çıkması açısından hem de olayın ardından ailecek İstanbul'a taşınmaları ve orada şiir ile tanışması ve eğitimine İstanbul'daki Askerî İdadi'de devam etmesi açısından önemlidir. On dokuz yaşında artık birkaç senedir dergilerde şiirler yayınlamakta olan ve hatta daha sonra kendisinin de “çocukluğumda doldurduğum defter-i bîmânâ” (Enginün 8) olarak anacağı *Tâmât* isminde bir şiir kitabına sahip olan bir doktor yüzbaşı olarak Askerî Tıbbiye'den mezun olan Cenap, eğitimindeki başarısından ötürü devlet tarafından Paris'e yüksek ihtisas yapması için gönderilir. 1894 senesinde cilt hastalıkları üzerine yaptığı yüksek ihtisası tamamlayan Şahabettin, aynı sene devlet tarafından karantina doktoru olarak görevlendirilir ve sonraki iki senesinde bu görevle Mersin ve Rodos'ta hizmet verir¹.

1896 senesi, Şahabettin'in edebî hayatı açısından çok önemlidir. Zira hem Servet-i Fünûn dergisinde düzenli olarak yazmaya başlar hem de terfi alarak Cidde'ye Sıhhiye Müfettişi olarak gönderilir. Cidde'ye yaptığı yolculuğu mektuplar hâlinde aynı dergide yayınlar. 1909 senesinde kitap olarak yayınladığında eserine verdiği ismin adı *Hac Yolunda* olacaktır. 1898 senesinde İstanbul'a dönerek Merkez Müfettişi olan Şahabettin, bu görevinin ardından 8 sene boyunca Suriye vilayetinde Sıhhiye Reisliği yapmıştır. 1908 senesinde Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle İstanbul'a gelen Cenap Şahabettin 1914'e kadar süren hareketli seneleri İstanbul'da Meclis-i Kebîr-i Sıhî üyeliği ve Daire-i Umur-i Sıhhiye müfettişliği yaparak geçirmiştir.

1 Cenap Şahabettin'in hayatı konusundaki ansiklopedik detaylar yazılırken, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Celal Tarakçı'nın yazdığı “Cenap Şahabettin” maddesi, İnci Enginün'ün *Cenap Şahabettin* kitabı, Nurullah Şenol'un *Hac Yolunda* kitabına yazdığı ön söz ile Bülent Yorulmaz'ın *Âfâk-ı Irak* kitabına yazdığı ön sözden yararlanılmıştır.

Cihan Harbi'nin başlamasıyla emekliye ayrılan Şahabettin, aynı sene Irak gezisine çıkmıştır. Bu gezisinin meyvesi Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınladığı ve daha sonra yaşarken kitaplaştırmadığı seyahat mektupları olan *Âfâk-ı Irak* isimli eseridir.

Birinci Dünya Savaşı bitmeden Tasvir-i Efkâr'ın göndermesi üzerine 1917 ve 1918 senelerinde iki ayrı kez Avrupa'ya giden Şahabettin bu gezilerinde Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya, Avusturya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan gibi ülkeleri gezmiş ve bu ülkeler hakkında incelemeler yazmıştır. Bu yazdıklarını daha sonra *Avrupa Mektupları* ismiyle kitaplaştırmıştır. Bu yolculuk yazılarında Şahabettin'in Avrupa kültürünü halka tanıtmaya amacı güttüğü anlaşılmaktadır. Yazarın Osmanlı'nın müttefikleriyle ilgili yazdıklarında bu ülkelerin medeniyet seviyelerini, iktisadi ve askerî gücünü övücü sözleri gözden kaçmamaktadır.

Aynı sene yine henüz savaş bitmeden ordu komutanı Cemal Paşa'nın çağırması üzerine Süleyman Nazif'le birlikte Şam'a giden Cenap Şahabettin bu yolculuğunu Sabah gazetesinde *Suriye Mektupları* adı altında yayımladı. Cenap Şahabettin'in son seyahat kitabı olan *Suriye Mektupları*, Cemal Paşa hakkında yazılmış bir övgü kitabı gibidir. Övgüler o dereceye varmaktadır ki okuyucu, Baki Asiltürk'ün “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler” yazısında belirttiği gibi bir çıkar ilişkisinden şüphelenmektedir (Asiltürk 967). Kaldı ki, Cenap Şahabettin'in bu mektuplarından daha sonra bahsetmemiş olması, onları bir nevi unutulmaya bırakmış olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca Yusuf Ziya'nın *Portreler* kitabına düştüğü bir not, Cenap Şahabettin'in bu gezide sağladığı bir vagon ticareti sayesinde önemli bir gelir elde ettiğini fakat sonra bunu kumarda kaybettiğini iddia etmektedir (Asiltürk 968). Yine de, okuyucular bu kitapta önceki

Arap vilayetleri seyahatnameleri ile biçimsel ve içeriksel olarak pek çok paralellik bulabileceklerdir.

1918 senesinde Süleyman Nazif'le beraber ömrü bir sene sürecek olan *Hâdisât* gazetesini çıkaran Cenap Şahabettin, 1919 ve 1922 yılları arasında Dârü'l-Fünûn'da Osmanlı Edebiyatı Tarihi müderrisliği yapmıştır. Ali Kemal'in de yazdığı “Peyâm-ı Sabâh” gazetesindeki yazılarının bir kısmında yer alan Kuvayımillîye aleyhtarlığından ötürü tepkiler çektikten sonra istifa etmek zorunda kalan yazar, daha sonra Kuvayımillîye'yi destekleyen yazılar ve Cumhuriyet'in ilanından sonra dilini sadeleştirerek şiirler yazdıysa da edebiyat çevrelerinin gözüne girememiş ve kendi kabuğuna çekilmiştir. Osmanlı dili üzerine bir sözlük çalışması yapmaktayken 1934 senesinde beyin kanamasından ötürü hayata veda etmiştir.

2. Literatür Değerlendirmesi ve Tezin Gerekçesi

Böyle bir tezin yazılmasını gerektiren sebeplerden başlıcası, sanatsal, siyasal ve edebî alanda pek çok fikrin üretildiği Türk tarihinin düşünsel anlamda en önemli dönemlerinden birisi olan son dönem Osmanlı'sında yazılmış edebiyat metinleri üzerine yapılan söylem analizlerinin günümüz Türkiye'sinin kültürel ve toplumsal hayatını anlamak konusunda bize yardımcı olmasıdır. Örneğin, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Ahmet Evin'in *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi* ve Robert Finn'in *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)* gibi kitaplar değerli saptamalarıyla sadece bahsettikleri dönemi değil o dönemden sonraki Türk kültürel dünyasının nasıl bir şekil aldığıyla ilgili önemli

veriler de sunmaktadırlar. Jale Parla'nın Tanzimat romanlarından yola çıkarak özelde Tanzimat edebiyatının ve genelde Tanzimat dünyasının epistemolojik çerçevesinin sınırlarını çizdiği *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* isimli kitabı da sadece edebiyat için değil, Cumhuriyete intikal etmiş pek çok fikrin kaynağı olan Tanzimat döneminin özgün bir tahlilini yapması açısından Osmanlı son dönem düşüncesini anlamak konusunda araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

Bu tez, sayılan eserlerin ışığında ilerleyerek (daha çok şairliğiyle bilinse de) bir yazarın gezi yazılarının hem edebiyat hem de toplumsal konjonktür açısından tahlilinin yapılmasının yararlı veriler sağlayabileceğine ve dönemin edebî ve toplumsal eğilimlerinin biraz daha aydınlatılabileceğine işaret etmeye çalışmaktadır. Cenap Şahabettin'in kendisi ile ilgili kitapların genellikle Hayatı-Sanatı-Eserleri çizgisinde olduğu hatırlatılmalıdır. Tez, Türk edebiyatının önemli isimlerinden birisinin metin odaklı bir incelemesini yaparak analitik bir çalışma ortaya koymayı da amaçlamaktadır.

Şimdiye kadar Cenap Şahabettin üzerine Saadettin Nüzhet Ergun'un şairin ölümünün hemen arkasından yayımladığı *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirler*, Hikmet Dizdaroğlu'nun *Cenap Şahabettin: Hayatı, Sanatı, Eserleri* ve İnci Enginün'ün *Cenap Şahabettin* isimli kitaplar yazılmıştır. Bu kitapların üçünde de, Cenap Şahabettin'in hayatıyla ilgili olan giriş yazısını, eserleri ve sanatı üzerine bir inceleme takip etmektedir. Kitapların büyük çoğunluğunu ise, şairin nesir veya nazım eserlerinden seçmeler oluşturmaktadır. Bu kitaplar adı geçmiş olan Tanpınar veya Parla'nın eserlerinin çizgisinde olmaktan ziyade Cenap Şahabettin'in sadece edebî yönüyle değerlendirildiği kitaplardır. Kaldı ki, Cenap Şahabettin üzerine

yapılmış çalışmalarda onun düşünsel yönünü ele almış olanların sayısı birkaç tezi geçmemektedir.

Cenap Şahabettin üzerine yazılmış tezlerin en ilgi çekici olanlarından biri, Baki Asiltürk'ün hazırlamış olduğu *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları* isimli yüksek lisans tez çalışmasıdır. Şairin son gezi mektuplarını içerse de, tezin yazıldığı döneme kadar hakkında pek fazla şey bilinmeyen *Suriye Mektupları*, yukarıda adı geçen eserlerde ismen bahsedilse bile, hem yanlış tarihlendirilmiş, hem de içeriğiyle ilgili bilgi verilmemiştir. Sabah gazetesinde tefrikalar hâlinde yayınlanmış olan bu mektuplar serisi, Asiltürk'ün tefrikaların izini sürmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Tez Cenap Şahabettin'in sanatı ve *Suriye Mektupları* üzerine bir değerlendirme ile metnin transkripsiyonunu içermektedir. Kitap hâlen basılmamış olduğu ve tez de yayınlanmamış olduğu için kitap hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulmak pek mümkün değildir. Bu sebeple, Asiltürk ile kişisel görüşmem neticesinde inceleme fırsatını bulduğum *Suriye Mektupları* hakkında biraz daha açıklayıcı bilgi vermek uygun olacaktır.

7 Kânun-u Sani 1334 (7 Ocak 1918) tarihli Sabah gazetesindeki “Suriye Hatıratı” başlıklı ilan yazısında serinin başlayacağı şu şekilde duyurulmaktadır: “Cenap Şahabettin Bey, yokluğundan muttasıl şikayet edip durduğumuz harb edebiyatının ilk temel taşını fakat bir abide kadar muhteşem ve bir nefise-i sanat kadar mükemmel ve masnu vaz ediyor” (Asiltürk *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları* 45). Yazı dizisinin ikinci mektubunda bu Suriye seyahatinin son beş senedeki ikinci Suriye seyahati olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yine aynı mektupta yazarın diğer seyahatnamelerinin isimlerinin sayılmasına bakılırsa, *Suriye Mektupları*'nın Cenap Şahabettin'in son gezi eseri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Cemal Paşa'nın daveti üzerine Süleyman Nazif'le beraber çıktığı bu yolculukla ilgili yazdığı mektupların daha sonra unutulmaya terk edilmesinde mektupların edebî değerinden ziyade eserin siyasi konumu daha çok belirleyici olmuştur denebilir. Eserde, bir divan şairinin hamisine yazdığı methiyeyi andıracak kadar Cemal Paşa'yı övmek için hiçbir fırsat kaçırılmamıştır. Bu da, Saadetin Nüzhet Ergun ve Yusuf Ziya Ortaç'ın, Cenap Şahabettin ile Süleyman Nazif hakkındaki Suriye ziyaretleri esnasında Cemal Paşa'dan vagon ticareti için izin kopardıkları iddiasını kuvvetlendirir niteliktedir (Asiltürk “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler” 967-68). Her ne sebeple yazılmış olursa olsun, yazarın ziyaret ettiği bölge ve o bölgenin insanları hakkındaki tasvir ve gözlemleri diğer seyahatnamelerindekilere paralel ve bir o kadar dikkatli ve edebî olduğu için bu eser, tez çalışmasının kapsamı dışında tutulmamıştır.

Cenap Şahabettin'in düşünsel yönünü ele alan çalışmaların sayısının pek fazla olmadığını belirtmiştik. Var olanların arasında en önemlisi, Celal Tarakçı'nın Cenap Şahabettin'in dil, sanat ve edebiyat hakkındaki fikirlerini matbu veya unutulmaya yüz tutmuş nesir ve nazımlarından toplayarak sistematik bir şekilde sınıflandırması ve sentezlemesi sonucu oluşmuş *Cenâb Şehabeddin'de Tenkid: Dil, Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri* isimli kitabıdır. Yalnız bu kitapta şairin makalelerinin tamamını bulmak mümkün değildir. Tarakçı, şairin çeşitli vesilelerle dile getirdiği görüşlerinden alıntılarla bir bütün hâlinde onun edebiyat görüşünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Cenap Şahabettin'in bu konular hakkındaki görüşlerini belirttiği yazılara birinci elden ulaşmak isteyenler için Melahat Tunç'un *Cenap Şehabettin'in Edebiyat Hakkındaki Görüşleri* ve Mehmet Yalçın'ın *Cenap Şahabettin'in Makaleleri* isimli tezleri yardımcı olabilir.

C. Oryantalizm ve Türkçe'de Oryantalizm Üzerine Literatür Değerlendirmesi

Cenap Şahabettin'in düşünsel arka planının aydınlatılması açısından yeni bir çalışma denemesi olacak bu tezi anlamlı kılan bir diğer husus da, Türk edebiyatında oryantalist etkiler üzerine yapılmış çalışmaların sayısının azlığıdır. Bu tür çalışmalar genellikle dergilerde kalmışlar, kitap hâline gelmemişlerdir. Bu konunun kuramsal çerçevesinin giriş bölümünde çizilmesi, tezin metodolojisi açısından doğru bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca yine giriş bölümünde, oryantalizmin tam olarak ne olduğu ve tarihsel süreç içerisinde nasıl geliştiğinin, onun bilimsel ve kültürel boyutlarının ayrıştırılması ve güncel boyutları da olan bir konunun bilimsel çerçevede kalarak incelenmesi açısından önemli olacaktır. Bunun ardından Türkçe'de oryantalizm üzerine var olan bibliyografyadan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

1. Yirminci Yüzyıla Kadar Oryantalizm

“Oryantalizm”, “Şarkiyatçılık” ya da “Doğu bilimi” terimleri, Avrupa'ya göre konumlandırıldığında “Doğu” olarak tabir edilen bölgelerin coğrafi ve fiziksel özellikleri ile bu bölgelerde yaşayan halkların kültürleri, dilleri, dinleri, tarihleri ve siyasal pratikleri üzerine uzmanlaşmış akademisyenlerin çalışma alanı için kullanılmaktadır. Bu alanda uzmanlaşmış insanlara da “oryantalist”, “şarkiyatçı” ya

da “müsteşrik” isimleri verilmiştir. Bu tezde daha güncel olduğu için “oryantalist” ve “oryantalizm” ifadelerinin kullanılmasına özen gösterilmiştir; bununla birlikte, belirtilen alıntılarda “şarkiyatçı” ya da “şarkiyatçılık” kelimeleri kullanılmışsa, bu ifadeler aynen bırakılmıştır.

Oryantalizm bilimsel olarak Doğu toplumlarının kültür ve gelenekleri üzerine uzmanlaşmış disiplini ifade eder. Bu bilimsel disiplinin kapsamı Hindistan, Çin ve Japon dinlerinden bu toplumların dillerine, Türkçe, Arapça ve Farsçadan İslam'a ve tüm bu toplumların tarihlerine kadar birçok alanı içerecek kadar geniştir. Tarihten edebiyata, antropolojiden coğrafyaya, filolojiden teolojiye birçok farklı bilim dalının, inceleme nesneleri birbiriyle yan yana coğrafyalarda tecrübe edildikleri için ortak bir ana başlık altında toplanmaları çoğu zaman bilimsel kaygılardan ziyade pratik kolaylıklardan kaynaklanmıştır. Bilginin sınıflandırılması konusunda bu tip eleştiriler alan oryantalizm bilimi aynı zamanda ürettiği bilgiyle de Doğu hakkındaki ön yargıları besliyor olduğu yönünde eleştiriler almıştır. Oryantalizmin kültürel yönüne geçmeden önce böylesi bir sınıflandırmanın mevcut olmasını mümkün kılan tarihsel süreçten bahsetmek gerekmektedir.

Hem oryantalizm hem de şarkiyatçılık terimlerinin kökünde bulunan “oryant” ve “şark” kelimeleri “doğu” anlamına gelmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde “oriēns” kelimesi, Roma'nın doğusunu batısından ayırt etmek için kullanılmakta ve batıya göre daha medeni bir dünyayı tarif etmekteydi (428). Birkaç asır sonra Roma'ya göre Doğu tabir edilmiş bölgede İslam'ın ortaya çıkması ve hızla yayılması, daha sonra Osmanlıların Doğu şeklinde anılan bölgenin önemli bölümüne egemen olması artık Doğu'nun değişmez vasıflarından biri olarak İslam ile hatırlanmasını sağlamıştır.

Doğu kelimesi coğrafi bir yönü tarif etmekle beraber Doğu'nun nerede başlayıp nerede bittiğini çoğunlukla siyasi koşullar belirlemiştir. İslam'ın Akdeniz'in doğusunda yayılmasıyla tetiklenen Haçlı Seferleri'ne katılan halka, neye karşı savaştıkları ile ilgili bilgi verilmesi gerekiyordu. Bu bilgi, insanlarda savaşma isteğini uyandıracak türden olmalıydı. Bunu destekleyecek şekilde, İslam ve Doğu aleyhinde taraflı imgeler yayıldı. Bugün bakıldığında yanlışlığı çok aşikar görünse de, etkisi yüzyılları aşarak günümüzde bile süren pek çok imgenin o dönemde ortaya çıktığı söylenebilir. Yücel Bulut'un aktardığı kadarıyla bu dönemde oluşan imgelere göre,

Muhammed bir sihirbazdı; sahtekar, ikiyüzlü ve yalancı bir peygamberdi. Afrika'da ve Doğu'da sihir yoluyla kiliseyi yıkmıştı. Başarısı cinsel hürriyet ilan etmesinden kaynaklanıyordu. Müslümanlar putperestlikle suçlanmaktaydı. Trubadurlar'a göre Araplar Muhammed'e tapınmaktaydı. Heykelleri kıymetli taşlardan yapılmıştı. İslam'ı seks, şehvet düşkünlüğü ve hayvani içgüdülerin taşkın vahşilikleriyle dolu, saldırgan ve yıkıcı bir din olarak sunuyorlardı. (429)

Osmanlı'ların tarih sahnesine çıkmasıyla gelişen ticari ilişkiler Doğu'nun, bir savunma güdüsüyle değil de bir merak nesnesi olarak gündeme gelmesine yardımcı oldu. Bu merakın sonucu olarak Avrupa'da oryantalist akademi, önemini günümüzde de sürdüren kurumlarını ve kütüphanelerini oluşturdu. Bu süreçte İslam, siyasal bir olgu olarak algılanmaya başlandı (Bulut “Oryantalizm” 430).

1798'e gelindiğinde Napolyon'un Mısır'ı geçici bir süre işgal etmesi, bir çok araştırmacı tarafından oryantalist çalışmalar için bir dönüm noktası olarak görülmektedir (Bulut “Oryantalizm” 431). Bunun sebebi, Napolyon'un sefere çıkarken yanında pek çok tarihçi, arkeolog, filolog gibi oryantalistleri alması ve böylece bu seferin sömürgecilerle oryantalistler arasındaki birlikteliğin göstergesi

hâline gelmesidir. Bu araştırmacıların topladıkları tarihî eserler ve yaptıkları çalışmalar ile ortaya çıkan ansiklopedi (*Description de l'Egypte*), Mısır hakkında bilinen her şeyi iki kapak arasında bir araya getirerek ülkenin sadece askerî olarak değil bilimsel olarak da ele geçirildiği şeklinde yorumlanmıştır.

Mısır Seferi'nin Doğu-Batı ilişkilerinin tarihi açısından diğer bir önemi de, Fransız resmî tarihçilerinin bu olayı “Mısır'ın işgali” olarak değil de “Mısır'ın *kurtarılması*” olarak anmalarıyla Batı'nın kendi üzerine yüklediği medenileştirme misyonunun diplomatik jargona girmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Bulut “Oryantalizm” 431). Doğu'nun tarihin gerisinde kalmış olduğu ve değişmez bir yapıya sahip olduğu gibi iddialar, Batı'ya atfedilen ilerlemiş ve değişken gibi sıfatlarla bir arada düşünüldüğünde medenileştirme misyonunun düşünsel arka planının daha Napolyon'un Fransa lideri hâline gelmesinden önce hazır olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonra Rudyard Kipling'in güzel bir ifadeyle “beyaz adamın yükü²” olarak anacağı bu misyona göre, Batılılar isteseler de istemeseler de Doğu'yu medeni bir seviyeye çekmeye mecburdular; bu, onların tarihe karşı bir mesuliyetiydi.

2. Yirminci Yüzyılda Oryantalizm Eleştirileri ve Literatür Değerlendirmesi

İkinci Dünya Savaşı'nın vahşetinin ve büyük kayıplarının Avrupa entelektüellerinde yol açtığı şaşkınlık, uygar dünyaya ve insan hayatının anlamına

2 Rudyard Kipling'in “White Man's Burden” (Beyaz Adamın Yüğü) şiirinde bahsettiği yük, beyaz adamın sömürge hâline getirdiği coğrafyada istenmediği hâlde, vicdanının orayı olduğu gibi bırakmaya el vermeyip medeni bir seviyeye getirme isteği ve gayretinin getirdiği yüküdür. Bu tabir, sömürgecilik ile el ele vermiş medenileştirme misyonunun sembol ifadelerinden biri olmuştur.

duyulan inançsızlık gibi olumsuz duygular, o ana kadar dışlanmış toplumlarla barış içinde yaşama ve benzer acıların tekrarlanmaması amacıyla evrensel birliktelik ile huzur ortamının oluşturulması çabalarına dönüşür. Bu çabalar sonucunda Batı dışı aydınların Avrupa oryantalizmine yönelttiği eleştiriler hoşgörüyle karşılanır ve bu değerlendirmeler sonucunda bazı somut gelişmeler de ortaya çıkar. “Oryantalizm” kelimesinin pejoratif bir anlam kazanmaya başlaması da bu döneme rastlamaktadır. Öyle ki, 1973'te düzenlenen 29. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde “oryantalist” kelimesinin kongrenin isminden kaldırılmasına karar verilmiştir (Bulut 433).

Sömürgeciliğe direnişin tarihinin sömürgeciliğin tarihiyle eşdeğer olması gibi, oryantalist bilgi üretim tarzını eleştirmenin tarihi de oryantalizm ile aynı yaşıdır. Ancak yirminci yüzyılda oryantalizmin geldiği noktada, ona yöneltilen eleştiriler daha kapsamlı ve sistemli bir hâl almıştır. Bu eleştirmenlerden özellikle ön plana çıkan isimler Anouar Abdel-Malek ve Edward Said'dir.

1963 kışında yayınladığı “L'Orientalisme en Crise” (“Krizdeki Oryantalizm”) makalesiyle dikkatleri konuya çeken Abdel-Malek, ilk olarak oryantalistlerin Doğu'yu bir bilim nesnesi olarak ele almalarından dolayı ötekileştirerek kendilerinden farklı gördükleri ne varsa Doğu'ya atfettiklerini söylüyordu. Doğu'nun “aktif, otonom ve egemen olmayan” şeklinde tanımlanması Batı için bir kurucu-dışarı olmasını sağlıyordu. Yazar ayrıca Doğu'nun tarih boyunca değişmez özellikleri varmış gibi algılanmasının etnik ayrımcılığa ve sonunda ırkçılığa vardığını savunuyordu (50). Kaldı ki Abdel-Malek, Rodinson'dan yaptığı alıntıda, incelenen nesnenin onu inceleyen öznenin bambaşka ve aşağıda bir varlık olarak algılanmasının, “homo Sinicus, homo Arabicus, homo Africanus”

(Çin insanı, Arap insanı, Afrika insanı) şeklinde Avrupalı “normal” insandan farklı bir biçimde adlandırılması noktasına geldiğine dikkat çekmektedir (50).

Abdel-Malek'in yöntemsel olarak itiraz ettiği nokta, Doğu çalışmalarının tarihe ve dile sınırlanmış olması ve bu sınırlılığın yol açtığı sorunlardı. Abdel-Malek, Jean Chesneaux'dan alıntı yaparak Yunan-Latin dünyasını çalışanların bu medeniyeti 'ölü medeniyetler' olarak adlandırmalarını örnek alan oryantalistlerin, doğularındaki medeniyetlerin tarihini de çağdaş toplumdan bağımsız olarak ele alarak aradaki sürekliliği gözden kaçırdıklarını göstermiştir (51). Dil çalışmalarındaki sorun ise, her dilin tarihinde belli bir periyodun Klasik Dönem olarak adlandırılarak etütlerin bu döneme odaklanmasıyla, modern dil çalışmalarının ihmal edilmesidir. Böylece geçmişlerinde “altın çağ” olduğunu savundukları bu medeniyetlerin o günkü hâllerinin “çöküş” olarak algılanması da elbette kaçınılmaz olmaktadır. Bu da, Doğulu bilim ve fikir adamlarının sözlerinin ya da yazdıklarının önemsizliğini beraberinde getiriyordu (52).

Abdel-Malek'in eleştirisinden yaklaşık on beş sene sonra basılan kitabı *Orientalism*'de Edward Said, oryantalist çalışmalar aleyhinde dile getirilmeye başlanmış olan eleştirileri derleyip toparlayarak kapsamlı analizlerle şu sonuca ulaşmıştır: “On sekizinci yüzyılı kabaca başlangıç noktası kabul edersek, oryantalizm, Şark ile uğraşan toplu müessesedir; yani Şark hakkındaki kanaatleri onayından geçirir, Şark'ı tasvir eder, tedris eder, iskân eder, yönetir; kısacası 'Doğu'ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için' Batı'nın bulduğu bir yoldur” (16). Yirminci yüzyıla kadar bu araştırma alanının diğer alanlar gibi 'nesnel bilgi' ürettiği savunulurken bu alanda üretilmiş çoğu zaman doğru olmayan bilgilerin gerçekler olarak kabul edilmesi, hatta diğer alanlardaki bilginin

nesnelliği ve doğruluğu zaman zaman sorgulanıp çeşitli paradigma dönüşümlerine uğrarken bu alanın çoğunlukla dokunulmaz kalmasını (Parla 22) Said, oryantalizmin, kitabın Türkçe bir çevirisinin alt başlığı gibi, “sömürgeciliğin keşif kolu” olarak iktidarla girdiği ilişkiden yani Doğu'yu tahakküm altına almaya yarayan bilgi üretmesinden dolayı olduğunu söylemektedir.

Batı'nın Doğu hakkında ürettiği bilgi ile ilgili asıl sorunun Doğulu insanları genellikle tembel, insandan çok hayvana yakın bir tür, kendini yönetmeye kadir olmayan, aklını kullanmaktan ziyade duygularının kontrolü altında olan, “kadınsı”, “çocuksu”, “sessiz”, “tarihsiz” gibi birtakım sıfatlarla tanımlamış ve bu sıfatları siyasetten edebiyata, resimden bilime pek çok alanda ve çeşitli şekillerde tekrar tekrar üretmiş olması olduğunu söyleyen Said, bu üretim sonunda hemen her zaman Doğuluların Batılılar tarafından anlatılmaya, temsil edilmeye, yönetilmeye ve hatta kurtarılmaya muhtaç oldukları sonucuna varıldığına dikkat çekmiştir. Açık ve örtük oryantalizm arasında bir ayrım yapan Edward Said'e göre, kimi zaman politik düzeyde açıkça dile getirilen bu fikirler sanat araçlarında ise çoğu zaman üzerileri örtük temsiller şeklinde kalmışlardır. Böylece örneğin bir yazar, hiçbir zaman yukarıda bahsedildiği gibi Doğuluların Batılılar tarafından yönetilmeye muhtaç oldukları sonucuna varmasa bile kendinden önce üretilmiş imgeleri yeniden üretmeye başladığında bu genel şema içerisinde sonucu bir politikacınıninkinden farksız olan işlevini yerine getirmiş olabilmektedir.

Orientalism kitabının yol açtığı tartışmalardan kimileri, bu tez açısından önem teşkil etmektedir. Bunların genel olarak Said'in metodolojisi ve çalışmasının kapsamına aldıkları ile ilgili olduğu söylenebilir. Örneğin Sadik Jalal al-'Azm Batılı oryantalistlerin Doğu üzerine ürettiklerinde bulunan özcü yaklaşımların aynı

şekilde Doğulu bilim ve fikir adamlarınca Batı üzerine üretilen eserlerde rastlandığına dikkat çekerek buna “tersine oryantalizm” demiştir (217). Bu eleştiri, daha sonra “oksidantalizm” terimi ile anılacak durumu ortaya koyduğu için önemlidir. Kimi araştırmacılar Osmanlı'nın batıya yönelik tavrını da oksidantalizm ile açıklamaya çalışmışlardır³.

Ayrıca Ernest J. Wilson III'ün Amerikan hükûmetinin ülkede yaşayan Afrika kökenlileri Said'in kullandığına benzer şekilde “Doğululaştırdığını” göstererek bir nevi “dahili oryantalizm”den bahsetmesi tez içerisinde tartışılacak olan “Osmanlı oryantalizmi” konusu ile derinden bağları olan bir meseledir (239). Sheldon Pollock ise, Alman oryantalistlerinin özellikle Hindistan ve Hint Kültürü ile ilgili ürettikleri imgelerin, İngilizlerde olduğu gibi Hintliler üzerinde otorite kurma amacıyla değil de, bu imgelerin Nasyonal Sosyalistler döneminde Aryan ırka ait birer ideal olarak konmasıyla Almanya içerisinde otorite sağlanmaya çalışıldığını söyleyerek oryantalizmin modernizasyon ile yan yana nasıl gidebileceğini açıklamıştır (302).

Oryantalizm konusu üzerine Türkiye'de üretilmiş literatüre bakıldığında bu konuda Said'in yazdığı eserlerin çoğunun Türkçe'ye çevrilmiş olduğu dikkati çekmektedir. Fakat paradigma kuran eseri *Orientalism*'in Türkçe'ye pek çok farklı yayın evi tarafından çevrilmesine karşın, o kitabın öncül habercisi olan ve Joseph Conrad'ın mektuplarında Batılı olmayanlar üzerinden Batılı aydın kimliğinin nasıl inşa edildiğini gösteren doktora tezi *Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography*'nin çevrilmemiş olmasının bir eksiklik olduğu belirtilmelidir. Çeviri

3 Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği karşısındaki çelişkili hislerinin oksidantalizm ile ilişkilendirildiği bir yazı için bkz. Ahıska, Meltem. “Occidentalism: A Historical Fantasy of the Modern”. *The South Atlantic Quarterly* 102:2/3. North Carolina: Duke University Press, Spring/Summer 2003. 351-79.

eserler, Türkiye'deki oryantalist literatür içinde hâlen önemli bir yeri kaplamaktadır. Bunlar arasında en önemlileri Thierry Hentsch'in siyasi ve tarihsel açıdan Doğu hakkındaki imgelerin oluşumu ve gelişimini tatmin edici bir biçimde incelediği *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı* eseri ile Doğu-Batı yayınlarının Dünya'daki oryantalizm tartışmasının belli başlı metinlerini derleyerek çıkardığı *Oryantalizm: Tartışma Metinleri* kitabıdır. Ayrıca Batılıların özellikle İstanbul'a yaptığı seyahatlerin metinleri ile bu metinler üzerine üretilmiş olan başta Ali Behdad'ın *Kolonyal Çözülme Çağında Oryantalizm* başlıklı teorik olarak yoğun fakat değerli çalışması olmak üzere pek çok akademik çalışma da Türkçe'de bulunabilmektedir.

Bu konudaki orijinal katkılara gelince Jale Parla'nın, 19. yüzyılda İngiliz ve Fransız yazarların Doğu hakkında ürettiği imgelerin zamanla hangi şekilleri aldığını incelediği ve bunları politik bağlamına oturttuğu *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik* kitabının bu alandaki en yetkin çalışmalardan biri olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca, Halil İncelik, Hasan Bülent Kahraman ve Şerif Mardin gibi yazarların katkıda bulunduğu *Doğu-Batı* dergisinin iki cilt hâlinde çıkmış “Oryantalizm” sayısı, çeşitli sayılarında yer yer oryantalizmin siyasi sonuçlarının hem teorik düzeyde hem güncel politik açıdan incelendiği *Doğudan* dergisi ve Mahmut Mutman, Fuat Keyman ile Meyda Yeğenoğlu'nun derlediği *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark* isimli kitap, konu hakkında orijinal katkıların bulunabileceği kaynaklardır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olan Yücel Bulut'un *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi* isimli kitabı ile İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı “Oryantalizm” maddesi de alana yapılmış ciddi katkılardandır.

Ç. Osmanlı Oryantalizmi ve Osmanlı Seyahatnameleri

Edward Said'in oryantalizm ile ilgili açtığı tartışma pek çok açıdan incelenmiş ve genişletilmiştir. Bu tartışmalardan elinizdeki çalışmayı ilgilendiren ise, son on senede çeşitli açılardan tartışılmış fakat hâlâ taze sayılabilecek olan Osmanlı oryantalizmi konusudur. Bu tezde Edward Said'in genellikle seyahatnameler üzerinden yürüttüğü tartışma örnek alınarak, bu konunun en rahat görülebileceği alan olduğu için gezi yazıları inceleme nesnesi olarak ele alınmaktadır.

Uluslararası dergilerde doğrudan doğruya Osmanlı oryantalizmi meselesini ele alan iki makale yer almıştır. Bunlardan ilki Christoph Herzog'un Raoul Motika ile beraber yazarak 2000 yazında yayınladığı “Orientalism Alla Turca: Late 19th / Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim Outback” makalesidir. Bu makale, teorik açıdan ayrıntılı olmamakla birlikte, metinlerden uzun alıntılar yaparak okuyucuyu kaynaklara yönlendirmesi açısından önemlidir. Bu yüzden “Osmanlı Seyahatnamelerinin Osmanlı Oryantalizmi Açısından Değerlendirilmesi” adlı alt bölümde bu makaleden yararlanılmış ve ona referanslarda bulunulmuştur.

“Ottoman Orientalism” başlığını taşıyan diğer makalede ise, Ussama Makdisi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartları anlatırken devletin Avrupa ile girdiği ilişkiyi sömürgecilik bağlamında ele almaktadır. Sömürgecilikten etkilenen Osmanlı devlet söylemine İstanbul ve gerisi⁴

4 Makdisi bu “geri”nin Anadolu ya da Balkanlar değil, özellikle Arap vilayetlerinden oluştuğunu savunmaktadır.

şeklinde yeni bir ikiliğin girdiğini savunmaktadır. Bu ikilik çerçevesinde İstanbul'un gelişmişliğinin ve Osmanlı Türklerinin⁵ “akılcılığının” ve “akıllılığının”, bunun karşılığındaysa Arap vilayetlerinin geri kalmışlığının vurgulandığını iddia eden Makdisi, böylece Osmanlı'nın gelişmeye açık ve gelişmekte olan modern devlet imajı çizbildiğini söylemektedir. Hatta buradan hareketle Osmanlılar, imparatorluğun gelişmemiş kısımlarını geliştirme görevini üstlenerek, kendilerinin Batı'nın gördüğü gibi “tembel” ve “değişmeyen” olmadıklarını kanıtlamaya çalışmışlardır. Makdisi'ye göre bu söylemin özeti şu idi: Onlar da Avrupa gibi moderniler ve Avrupa gibi modernleştirici olabilirlerdi.

Bu söylemin ilk cümlesine bakıldığında, Osmanlıların Avrupa'nın üstün olduğunu teslim edip oryantalist terminolojiyi kabul etmesinin, oryantalizmi içselleştirmeleri ve düşüncelerini Batıdakiler gibi organize ederek dünyayı benzer bir ideoloji ile algılamaları demek olduğunu görürüz. Batı nasıl kendini, gelişimin ve ilerlemenin merkezi olarak gördüyse Osmanlı da onları öyle görmüştür⁶. Bu bakımdan Makdisi'ye göre Osmanlı oryantalizmi, Osmanlı modernleşmesinin tesadüfi ya da istenmeyen sonucu değil, temel koyucu yönlerinden birisidir.

Osmanlı'nın modernleşmeye ve, Makdisi'nin iddiası doğruysa, buna paralel olarak “oryantalistleşmeye” başladığı dönemde Osmanlı'nın Arap vilayetlerini ziyaret ederek oralara dair gözlemleriyle anılarını yazarak okuyucuyla paylaşan seyyahların yazdıklarına bakmak bu terimin doğruluğunun sınanması için bir olanak sunacaktır.

5 “Türk” kelimesi bu dönemde yavaşça modernizm jargonuna girmeye başlamıştır.

6 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains* kitabında Osmanlı modernleşmesini sadece Batının askerî ve teknolojik üstünlüğünün tanındığı ve onu yakalamaya çalışıldığı bir süreç olarak tanımlamaz. Ona göre, Osmanlı modernleşmesi aynı zamanda Avrupa tarafından üretilen Doğu temsilleriyle Osmanlıların tanıştığı ve hatta onları benimsediği bir dönemdir.

1. Osmanlı Edebiyatında Seyahatname Geleneği

Türkçe yazılan seyahatnamelerin tarihi on dördüncü yüzyıla dayansa da⁷ Batı edebiyatının etkisindeki seyahatnameler ilk kez on dokuzuncu yüzyılda görülür (Asiltürk “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler” 914). Kültürel alanda Batılılaşma hareketinin başladığı Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı aydınları arasında Batı medeniyetini sadece askerî olarak değil başka yönleriyle de yakından tanıma isteği artmıştır. Bu doğrultuda dil öğrenen ve Avrupa dillerinde yazılmış kitapları inceleme fırsatı bulanlar, Batı medeniyetinin gelişiminde seyahatlerin ve coğrafi keşiflerin önemli bir yer işgal ettiğini görmüştü. O esnada Avrupa'da ne Keşifler Çağı tam olarak kapanmış ne de seyyahlar yolculuklarına ara vermişti. Osmanlı yazarlar ve yayıncılar da, Avrupa'daki çağdaş keşif hareketlerini ve seyahat yazılarını yakından takip etmeye ve Osmanlıca'ya çevirerek dergilerde yayınlamaya başladılar. Bu etkinlik, Osmanlı aydınlarının Batı medeniyetine duyduğu ilgiyi daha da artırarak ve seyahat iştahlarını kabartarak onları seyahat etmeye ve seyahat anılarını yazmaya itmiştir.

Bununla birlikte yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, Osmanlıca'da çok sayıda nitelikli seyahatname olmaması şikayet edilen hususlardan biriydi. Bu sorunu, Ahmet Mithat şu şekilde dile getirmektedir:

Biz yani Osmanlılar mil-i saireye nispetle seyahate pek az ehemmiyet vermişiz. Avrupa biladından kalkan bir gemi

7 Türkçe yazılmış ilk seyahatname olduğu tahmin edilen Ahmed Fakih'in *Kitâb-ü Evsâf-ı Mesâcidi's-Serîfe* isimli manzum eseri dil özellikleri açısından on dördüncü yüzyıl sonu ve on beşinci yüzyıl başı arasında konumlandırılır. Bu eser üzerine yapılan tartışmalar için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki Osman F. Sertkaya'nın yazdığı “Ahmed Fakih” maddesine bakılabilir. Bu kitabın Baki Asiltürk'ün ilk seyahatname olarak andığı Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Acâibü'l-Letâif*'inden daha erken bir döneme ait olduğu da belirtilmelidir.

veyahut yola çıkan bir seyyah dünyanın her tarafını dolaşarak bir devr-i alem seyahati icra ve suret-i seyahatlerini mükemmel seyahatnamelere derc eylemiş oldukları hâlde bizim kendi memleketimiz dahilinde bile layıkıyla deveren edenlerimiz pek az görülmüştür. (Seyyah Mehmet Efendi 2)

Tanzimat döneminde yazılmış bazı seyahatnamelerin belli başlılarına baktığımızda Avrupa'nın ve bu kıtada özellikle İngiltere ve Fransa'nın ön plana çıktığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, müttefik Almanya'ya yapılan seyahatler de artmıştır. Bu eserlerde göze çarpan, müttefik olunan ülkenin Osmanlılara en iyi ve olumlu şekilde tanıtılmış olmasıdır. Tam bir düzen ve plan ülkesi olarak tanıtılan Almanya'nın askerî ve ekonomik gücü yüceltilerek bir yandan modernizasyon için hedef gösterilirken öte yandan savaş içerisindeki halka moral verilmeye çalışılır.

Tanzimat ve Cumhuriyet arası dönemde Avrupa dışına yapılan seyahatlere gelince, bunlardan Seyyah Mehmet Emin Efendi'nin 1877 yılında Orta Asya'ya yaptığı ziyareti anlattığı ve bir sene sonra yayınladığı *İstanbul'dan Asyâ-ı Vustâ'ya Seyahat* isimli eseri, Ahmet Mithat'ın Osmanlı edebiyatında gezi yazıları üzerine kaleme aldığı ön sözüyle dikkat çekmektedir. Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında yapılmış seyahatlere baktığımızda Anadolu dışına olanların çoğunun Kuzey Afrika ve Yemen'e yapılmış olduğunu görmekteyiz. Bunlarla karşılaştırıldığında Suriye, Irak çevresini anlatan seyahatnamelerle, Balkanlar'ı anlatanların nispeten azınlıkta kaldığı söylenebilir.

2. Osmanlı Seyahatnamelerinin Oryantalizm Açısından Değerlendirilmesi

Tanzimat sonrası Osmanlı döneminde seyahatnameler üzerine yazılmış analitik bir yazı arandığında pek çok konuda olduğu gibi Ahmet Mithat Efendi'nin de bu konuda başı çektiği söylenebilir. Seyyah Mehmet Efendi'nin *İstanbul'dan Asyâ-yı Vusta'ya Seyâhat* isimli kitabına yazdığı ön sözde Ahmet Mithat, Batı tarzı seyahatnamelerin Osmanlı edebiyatında görülmemesinin nedenlerinden bahsetmekte ve bu eksikliğin, giderilmesi gereken önemli bir kusur olduğunu vurgulamaktadır. Ahmet Mithat'ın yazısında, kendini Müslüman tebaasından sorumlu bir veli gibi gören Osmanlı aydınının Batı medeniyetine duyduğu hayranlık hislerinin ortaya çıkardığı çelişkiler okunmaktadır. Ayrıca bu yazıda ilerleyen Batı'nın gücüne karşı Doğu'yu medenileştirme ve güçlendirme vazifesinin Osmanlı'ya düştüğü fikri de dile getirilmektedir.

Bakılsa seyahat hususunda bu kadar kayıtsız bulunmamalı idik. Zira etrafından bunca muteriât ile müterakki ve kavanin-i cedide-i medeniyetle müteceddid olup *her hâl ü şanları hakikaten hayret-fermâ-yı ukul ve ebnâ-yı beşer olan Avrupa'nın* ve diğer taraftan dahi *terakki ve teceddüdleri emrinde gerçekten bizim delaletimize muhtaç bulunan azîm bir kıta-i İslamîyyenin* arasında bulunduğumuz hasebiyle *gerek Avrupa'nın ve gerek memalik-i İslamîyye'nin ahval-i medeniyyesini yakından görüp birbirine tatbik eylemek bizim en büyük ve hatta mukaddes bir vazifemiz* olduğu [...] hâlde biz o vazife ile kendimizi muvazzıf bilmemişiz. (Seyyah Mehmet Efendi 2) [italikler benim]

Ahmet Mithat, sömürgeciliğe değinmeden seyahat ile ticaret arasındaki bağlantıyı kurmakta, Osmanlıların seyahat etmiyor oluşunun sonuçlarından biri olarak uluslar arası ticarete geri kalmaları olduğunu iddia etmektedir. Osmanlı sahillerinde ticaret yapan yabancı uluslara karşı Osmanlıların aynı şeyi yapmamış olmasını, yani uluslararası pazarlara açılmamış olmasını bir eksiklik olarak

görmekte, bunun kazançlı bir iş olduğuna dikkat çekerek seyahatin hiç olmazsa böyle bir amaç uğrunda yaygınlaşması gerektiğini savunmaktadır.

[T]icarete seyahat kadar da ehemmiyet vermemişiz. Osmanlılık hududunun haricinde ne kadar millet var ise cümlesinden az çok bir miktarı ticaret için bizim bendergâhlarımıza, şehirlerimize gelip bizden a'lâ temettu' ve taayyuş ederler. Bizden Osmanlılık hududunun haricine çıkıp da o mahallerin en fakir ahalisi kadar olsun yaşayabilecek bir medar-ı taayyuş arayan ve bulanlarımız adeta hiç olmadığı dava olursa reddolunamaz. (Seyyah Mehmet Efendi 3)

Aynı şekilde uluslararası ticaret imkânı sağlayan coğrafi keşiflere Osmanlı'nın katılmamış olmasından hayıflanarak bahseden Ahmet Mithat, bu keşiflerin “keşfedilen” topraklarda yaşayan insanlar üzerinde olumsuz etkileri olduğundan elbette habersiz değildir. Çünkü İngiltere'nin bu yolla hükmettiği nüfusu yedi sekiz kat artırmasından ve sınırsız servet ve kazanç sağlamasından bahsetmekte, daha da ilginç Osmanlı'nın bu esnada toptan bir uykuda olduğundan yakınmaktadır. Uykuda olma hâli ve uyuşukluk içindeyken gelişmeleri kaçırmış olma hissi, Doğu toplumlarına yakıştırılan özelliklerden biridir ve tez içerisinde görüleceği gibi Cenap Şahabettin de bunu birkaç kez Araplar için dile getirmektedir. Ahmet Mithat'ın konuyla ilgili yazdıkları şu şekildedir:

Keşfiyât-ı cedîde asırlarında İngiltere'den, Flemenk'ten, Portugal'den, İspanya'dan, Fransa'dan, İsveç, Norveç'ten yüzlerce gemiler, binlerce kâşifler dünyanın kâffe-i eb'adına intişar ederek evvelki dünyayı bir misli daha büyütecek kadar keşfiyâta muvaffak oldukları ve mesela İngiltere gibi bazıları kendi milletlerinin nüfus-u mevcudesine nispetle yedi sekiz kat ziyade nüfusa fermân-fermâ olarak hadsiz hesabsız servet ve menfaat kazandıkları esnalarda biz bütün bütün pister-i gaflette hâbide olduğumuz misüllü... (Seyyah Mehmet Efendi 4)

Doğu seyahatine çıkan Avrupalı seyyahların bir kısmı burada yaşayan kültürlere hümanist bakış açısıyla bakmaktaydılar. Onlar, diğer seyahatnamelerde

buralarla ilgili abartılı hikayeler anlatıldığını ve gerçek dışı tasvirler yapıldığının farkındalardı ve bu gözlemlerini okuyucu ile paylaştılar. Bu konuyu, mesele hakkındaki saptamalarını kitabında “Seyyahların Abartmaları” ismini taşıyan ayrı bir bölüm hâlinde ele alacak kadar önemseyen Volney, “bizi yönlendiren fikirlerin çoğu bu ülkelerde doğmuştur, dinî ve ahlaki anlayışımızı, yasalarımızı, sosyal yapımızı, kuvvetle etkileyen fikirler buralardan çıkmıştır.” (aktaran Parla 34) diyerek Batı uygarlığının temelini oluşturan pek çok fikrin antik Doğu uygarlıklarından geldiğine dikkat çekmiştir. Volney bu hümanist tutumunu sürdürerek Batı uygarlığının modern zamanlarda bile Doğu uygarlığından öğreneceği şeyler olduğunu savunmuştur (Parla 34).

Böyle bir düşünceyle Doğu seyahatnamesi kaleme alan Volney, elbette Doğu'nun kendi gördüğü zamanlardaki hâliyle antik uygarlıklar arasında paralellikler kurmuş, bunları bir bütün hâlinde Batı uygarlığının şimdi'sini oluşturan anlayışların geçmişteki nüveleri olarak görmüştür. Bu hâliyle Volney, Doğu'ya bir nevi değişmezlik atfetmiş olmaktadır ki bu bakış, hem Batı'yı maddi ilerlemişliğe ve Doğu'yu manevi gelişmişliğe hapsetmesinden dolayı, hem de asırlardır değişmez bir Doğu hayal ederek bu Doğu'yu Batı'nın geçmişi olarak görmesinden ötürü Volney'in arayışının her iki yönüyle de yanlış bir arayış olduğunu ortaya koymaktadır.

Elbette Volney'e has olmayan bu durum Mehmet Emin Efendi'nin seyahatinin önemini değerlendirirken Ahmet Mithat Efendi'nin Orta Asya'ya yaptığı seyahati Osmanlı Türklerinin geçmişine yapılmış bir yolculuk olarak görmesinde de belirlemektedir. Ahmet Mithat da, Türkistan Türklerini Osmanlı'nın değişmemiş hâli olarak görmüştür.

Bizim bugünkü hâlimiz ile Türkmenistan'ın bugünkü hâli arasındaki fark sahihan şayan-ı ehemmiyettir. Ancak bu ehemmiyetin en büyük kısmı yine Türkistan'a aittir. Zira biz eski hâlimiz ne kadar tahvil eylemiş isek Türkmenler dahi eski hâllerini şimdiye değin o kadar muntazam olarak muhafaza etmiş bulunduklarından iki hâlin arasında aranılan fark pek parlak bir suretle kendisini gösterebilir. [...] Türkmenler eski hâllerini tamamıyla muhafaza etmişlerdir. Zira bir millet milel-i saire hükmü altına girip veyahut kendisi milel-i saireyi hükmü altına alıp da imtizâc eyler ve daima ilk hududu dahilinde mahsur ve müstakil kalır ise ilk hâlini dahi hissölunabilecek surette tahvil etmeyerek hemen tamamıyla muhafaza eyler. (Seyyah Mehmet Efendi 11)

Herzog ve Motika, makalelerinin son cümlelerinde, seyyahların Osmanlı olmayan Müslümanlar ile ilgili genel bir tanım vermekte ya da kaba bir resim çizmekte olmadıklarını, bu yüzden doğrudan bir tek tipleştirme uygulanmadığını söyler. Buna karşın, yine de seyyahlar, Osmanlı'nın diğerlerinden üstün olduğunu hissetmişler ve Avrupalı olmayanları “küçük kardeş” Afganlardan “şu vahşi” Tuareg'lere varan bir hiyerarşi kurarak algılamış görünmektedirler (195).

D. Cenap Şahabettin'de Oryantalizm ve Çalışmanın Meşruiyet Tabanı

Sadece edebiyat eserlerine ve seyahatnamelere yoğunlaşmış bir çalışmanın boyundan büyük laflar ettiği ön yargısıyla karşılaşacağı, bu türden bir çalışma yapan herkesin kaygılarından biridir. Edward Said de aynı kaygıyı araştırması boyunca hissetmiş olacak ki, tartışma getiren kitabının daha başında beşerî bilimlerin profesörlerinin eserlerinin siyasal olmamasının beklendiğini, hatta örneğin Shakespeare hakkında siyasal yargılar içeren bir inceleme kaleme alan eleştirmenin bu eserinin diğerleri tarafından bilimsel değerinin düşük olmakla itham edildiğini

söylemektedir. “Kültürün burnunu politikanın kaba çamuruna bulamak yolundaki çoğu teşebbüs[ün] kaba bir put devirme hareketi” (32) olduğu saptamasını yapan Said'e göre ne Shakespeare ne Wordsworth ne de Flaubert, Nerval gibi yazarlar zamanının siyasal-ideolojik arka planından soyutlanamazlar. İktisat, siyasal bilimler ya da sosyoloji profesörlerinin eserlerinde siyaset nasıl ayrılmaz bir parça ise, keza edebiyat eserlerinde de siyasal ve toplumsal bağlam bu eserlerin dahilindedir. Bu sebeple edebiyatı ve hatta pozitif bilimleri bile “öteki hakkında şiddet içeren bir bilgi” üretmeyen fakat soyut bir alanda *gerçek* bilgiyi ya da sanatı üreten eserler olarak görmenin hata olacağından bahseder (Said *Oryantalizm* 25-35).

“Oryantalizm yalnız kültür, bilimsel faaliyet yahut müesseselerde pasif bir yansıması olan bir siyasî konu yahut saha değildir. Oryantalizm Doğu hakkındaki sayısız ve laf kumkuması metinler koleksiyonu da değildir. 'Batı' emperyalistlerinin, 'Doğu' dünyasını avuç içinde tutmak için başvurdukları alçakça bir planın ismi de değildir” (30) diyen Said'i takip ederek “Osmanlı oryantalizmi” dendiğinde bu ifadeden Osmanlı aydınlarının topyekûn bir projeyle gizli ya da açık olarak özellikle Doğu'yu tahakküm altına alma çabasıyla onun hakkında bilgi ya da imge üretmesinin kast edilmediğini, bunun (hele Osmanlı'nın son yarım asrındaki keşmekeş göz önünde bulundurulduğunda) genellikle iyi niyetli bir bilme, öğrenme, öğretme ve kurtarma çabası altında gerçekleştiğini hatırlatmalıyız. Burada “bilme” ve “kurtarma”nın anahtar kelimeler olduğuna dikkat edilmelidir, zira Batı oryantalizmi de az çok bu kavramları kendine temel almıştır. Oryantalist yazarların ürettiği bilginin niteliği iyi değerlendirilmelidir. Bu, her şeyden önce “öteki” hakkında üretilmiş bir bilgidir. Fakat bu bilginin tarafsız ya da zararsız

olduğu sanrısına kapılmamak doğru olacaktır. Zira böylesi bir bilgi, günlük hayatta fiziksel olana dönüşmese bile şiddetten bağımsız olamamıştır. Genel olarak Cenap'ın neyi öne çıkardığına ve bilgi üretimlerine dikkat edilmiştir.

Her ne kadar vecizeler içeren Tiryaki Sözleri isimli bir kitabı olsa da Cenap Şahabettin, ne Osmanlı'da ne de (edebiyat sahnesinden neredeyse tamamen silindiği) Türkiye'de hiçbir zaman bir düşünce adamı olarak ön plana çıkmamıştır. Kendisi de, sanatın estetik yönünü ön plana çıkarmış ve düz yazılarında bile şiir yazar gibi sanatlı söyleyişlere önem vermiş, yazıları fikirden yoksun olduğu için bazı eleştiriler almıştır⁸. Burada, çeşitli yönleriyle ele alınabilecek bir Osmanlı fikir adamının düşüncelerini ve iddialarını incelemek yerine ideolojik açıdan herhangi bir tarafa tabiiyetini belirtmemiş olan ve retorığı olabildiğince sanatının gerisine kaydırmak istemiş birisinin gezi yazıları incelenerek tezin metodunun “söylem analizi” olmasını mecbur kılmış oluyoruz. Bu analiz, Cenap Şahabettin'in gezi yazılarında var olan medeniyet kurgularının ve insan temsillerinin ifade edilebilmesine olanak tanıyan, hem kendi döneminden hem de şahsi hayatından ayrı olamayacak izlenimlerini oluşturduğu ve yaklaşık yirmi beş yıla yayılmış gezi yazılarını içinden yazdığı söylemin analizidir.

Yücel Karadaş, *Ziya Gökalp'te Şarkiyatçılık: Doğu'nun Batıcı Üretimi* isimli, Gökalp'in şarkiyatçılık ile ilişkisini ortaya koymaya çalıştığı çalışmasındaki amacının Gökalp'i yargılamak değil, “günümüzde üretilmiş olan Doğu ve Batı ile ilgili 'doğal' kabul edilen çoğu kurguların tarihselliğine ve bu tarihsellikte Gökalp'in yerinin ne olduğuna vurgu yapmak” (18) olduğunu söyler. Zamanında sömürgecilğin ve sonraki aşamada emperyalizmin -hâlen etkin- ideolojik

8 bk. İnci Enginün'ün *Cenap Şahabettin* kitabının girişi.

aygıtlarından birisi olmuş olan Doğu-Batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrımın ifadesi olan oryantalizmin tüm olumsuz sonuçlarıyla mücadele yolu olarak Karadağ; Eagleton'ın kapitalizmle mücadele yöntemi olarak onun dışında kalmayı değil, bilakis içinden geçmeyi işaret ettiği gibi, şarkiyatçılığı üreten ortamı ve onu yeniden üretenlerin fikirlerini incelemeyi önermektedir (17). Benzer şekilde, ben de Cenap Şahabettin'in imgelemindeki pozitif tek tipleştirilmelere ve hakkında yazdığı insanları hakir gördüğünü belli eden temsillere dikkat çektiğimde bununla bir asır kadar önce yaşamış bir yazarı ve kitaplarını kınamayı değil, tarihsel ve mekânsal olarak Türklerin yakın olduğu insanların (güncel toplumda hâlen var olan) düşman ya da “bizden çok farklı” olarak algılanmasıyla ilgili ön yargıların çıktığı ortamı göstermenin gerekli olduğunu düşündüm.

Son olarak Cenap Şahabettin ile oryantalizm arasındaki ilişki üzerine daha önce yapılmış iki çalışmaya değinmek gerektiğini düşünmekteyim. Bunlardan ilki İrfan Karakoç'un Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde yaptığı “Biraz Renk, Biraz Şehvet O Sensin İşte: Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda* ve *Âfâk-ı Irak* Adlı Gezi Yazılarında Arap İmajı” isimli sunumdur. Sunum metnini okuduğum bu çalışmasında Karakoç, adı geçen iki kitaptaki Arap imgelerine bakarken Osmanlı tarafından “ötekileştirilmiş milletlerin Türk edebiyatında nasıl konumlandırıldıkları üzerine” düşünmenin, Osmanlı kimliğinin nasıl şekillendiğini saptamaya yardımcı olacağını göstermektedir. Hilal Aydın'ın *Edebiyat ve Eleştiri* dergisinde yayımlanmış olan “Cenap Şahabettin'in Gezi Yazılarında Doğu ve Batı Algısı” isimli makalesinde ise Aydın, Cenap Şahabettin'in Doğu'yu algıladığı söylemin Avrupalı romantik yazarların Doğu'yu algıladığı söylemle hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir. Bunun karşısında Aydın'ın dikkat ettiği nokta ise,

Almanya'yı anlatırken onu her yönden üstün gören bir yazar karşımıza çıkmaktadır ki bu da, onun “Batı'nın Doğu'dan üstün olduğu” şeklindeki Batılı söylemi ne kadar içselleştirdiğini göstermektedir.

E. Tezin Bölümlendirilmesi

Yukarıdaki alt bölümlerde tezin gerekçesi açıklandıktan ve temelleri Cenap Şahabettin ile oryantalizm üzerinde duran bu tezin esas konuları tanıtılarak haklarındaki literatür değerlendirildikten sonra Giriş bölümünün son alt bölümünde tezin bölümlendirmesinden bahsedilecektir.

Birinci bölümde, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl boyunca etkin olan imgeleri kuran ve son yarım asırdaki oryantalizm düşünürlerinin de en şiddetle eleştirdiği 19. yüzyıl romantik yazarlarının bir yazar olarak kurmaya çalıştıkları kişisel mitosları ve bu mitos üzerinden yazılarına konu ettikleri nesnelerle girdikleri ilişki ve yazma pratikleri incelenerek bunların Cenap Şahabettin'in seyahat mektupları ile ne kadar paralel olduğu gösterilmiştir. Bu bölümde Cenap Şahabettin'in insanlardan bahsettiği pasajlar yerine sadece doğayı anlattığı pasajlara yer vermeye özen gösterilmiştir ki bu yolla onun gözleme dayanan ve siyasal olmayan yazılarının arka planında bile -belki kendisinin bile tam olarak farkında olmadığı- ne tür bir söylemin yattığının iyice anlaşılması mümkün olsun.

Tezin ikinci bölümünde ise, Cenap Şahabettin'in gezi yazılarında ziyaret ettiği bölgenin insanlarını nasıl temsil ettiği, bu temsillere oryantalist bakışın ne kadar yansıdığı örneklerle incelenecektir. Birinci bölümde ziyaret ettiği Doğu'yu

nasıl yabancılaştırdığı, bu bölümde ise oranın insanlarını nasıl çocuksulaştırdığı gösterildikten sonra, bunların bir sonucu olarak bu bölümün ikinci yarısında Osmanlı oryantalizmi kavramıyla paralellik gösterecek şekilde o bölgenin insanlarının bir modernleştirici güce ihtiyacı olduğunun altı çizilerek Osmanlı'nın bu güç olması gerektiğinin meşru gösterildiği pasajlar işaret edilecek; ve böylece, ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı döneminde okuyucuyla buluşmuş bu seyahat mektuplarında döneminin hâkim düşüncesinin izlenmesinin mümkün olduğu gösterilmiş olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CENAP ŞAHABETTİN'İN

DOĞU SEYAHATNAMELERİNDE DOĞULULAŞTIRMA

Tezin bu bölümü, esas olarak Cenap Şahabettin'in Doğu seyahatnamelerinde gördüğü coğrafyanın doğal özelliklerini temsil ediş biçimlerindeki oryantalist etkiyi açığa çıkarmaya çalışmaktadır. Cenap Şahabettin, seyahatnamelerinin doğayı tasvir ettiği bölümünde öncelikle buranın doğasının daha önceki tecrübelere dayanarak tasvir edilebilir olmasının pek mümkün olmadığı konusunda ısrar etmiş, bunu ispatlamak için İstanbul ile karşılaştırarak arada varoluşsal bir karşıtlık kurmuştur. Ayrıca doğa tasvirlerinde gerçekçi olma çabası gütmemiş, bilakis gördüğünü abartma şansı bir kez eline geçince bu fırsatı kaçırmamıştır. Cenap Şahabettin'in gerçekliği bozma yollarına baktığımızda doğayı kimi zaman saldırgan bir yaratık gibi, kimi zaman mistik bir varlık gibi kimi zaman da masalsı bir manzara gibi tasvir ettiğini görmekteyiz.

Doğa tasvirlerinde görülen bu abartma biçimlerinin temel olarak, Avrupalı romantik yazarların Doğu seyahatnamelerinde olanlarla birbirine çok benzediğini

söyleyebiliriz. Önceki bölümün sonunda, çağdaş oryantalist ön yargıların kurucularından olan Avrupalı romantiklerin Doğu'ya bakışı ile Cenap Şahabettin'in seyahatnamelerindeki oryantalist etkiler arasında paralellikler bulunduğu belirtilmişti. Romantik yazarların doğa ile ilgili çok belirgin bir tavırları olduğu ve bu tavrın bir benzerinin Cenap Şahabettin'de de görüldüğü iddiası, Cenap Şahabettin'in üzerinde etkili olmuş oryantalist imgelerin çözülmesi açısından önemlidir. Bu sebeple, bu paralelliğin izlenebilmesi için öncelikle Avrupa'daki “romantik yazar” kavramının nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği, ilk alt bölümde izlenmiştir. Arkasından gelen alt bölümlerde ise, bu paralellikler, Cenap Şahabettin'in doğayı tasvir etme biçimlerinde gösterilmiştir.

A. “Romantik Yazar” Kavramı

Edward Said, oryantalizm eleştirisinde sık sık Lord Byron, Gerard de Nerval, Victor Hugo gibi on dokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa romantik yazarlarına referanslar verir. Bu eserlerin doğru değerlendirilebilmesi için o dönemdeki yazma pratiğinin ve yazarlık anlayışının incelenmesi gerekir. Bu amaçla bu alt bölümde, romantik yazar kavramının nasıl geliştiği ile ilgili bazı saptamalar yapılacaktır.

Donald E. Pease'in “Author” (“Yazar”) başlıklı makalesine göre, 19. yüzyıl başlarının Avrupa'sında kültürel olarak doymuş ve dönüşümünü tamamlamış olduğunu hisseden toplum için “ilerleme”, çoğunlukla teknolojik ve ekonomik ilerleme anlamına gelmeye başladı (267). Toplumda mutluluğun ve kişisel gelişimin ekonomik ilerleme ile sağlanabileceği kanısı oluştu. Bu sebeple özellikle

sanayi devriminden hemen sonra İngiltere’de insanların çalışma saatleri kendilerine kültürel etkinlik için zaman bırakmayacak kadar arttı. Bu tür etkinliklerle ilgilenen insanlar ile toplumun geri kalanı arasında paylaşım azaldı. Kültürel hayat, ekonomik ve toplumsal hayattan ayrılırken yazar da toplumsal ve ekonomik olandan ayrılıyordu. On dokuzuncu yüzyılda önceden var olan yazarlık anlayışının değiştiği ve “yazar” ile Tanrı arasında paralellikler kurulmaya başlandığı görülmektedir:

Romantik dâhi yazar, tıpkı *Orta Çağ’daki auctor* gibi, metnini temelde, ilahî kanunlarla bir tuttu. [Bu yaklaşımın] doğal sonucu, dâhi yazarın tamamen kendisinin hükmettiği bir alana sahip birisi olarak tanımlanmasıydı. [Üretim alanının sınırlarını] kendi hayal gücünün mutlak özgürlüğü dışında her türlü kültürel sınıflandırmanın belirleyiciliğinden kurtaran dâhi yazar, *author* ile kültürün gerisi arasında karşılıklı yardıma dayanan ilişkiyi böylece kırmış oldu. (267)

Andrew Bennett, “The Romantic Author” (“Romantik Yazar”) makalesinde romantik dönemde ortaya çıkmış olan “kendini ifade etme”, “yaratma”, “özgün (*original*) olma” gibi kavramların tanımının yapıldığı ve en yoğun tartışıldığı zamanın gene romantik dönem olduğundan bahsediyor (55). Bennett, Raymond Williams'tan aktardığı cümlelerle “Orta Çağ toplumunun toplumsal, ekonomik ve dinî düzeninde” insanın “yerinin belirlenmişliğinin katılığı”nın romantik dönemde çözüldüğünü ifade ediyor (57). Bennett bireyin bu dönemde “ekonomik ve toplumsal hayatın ve liberalizmin başlangıç noktası” olarak anılmaya başladığına dikkat çekiyor (57). Toplumda “birey” kavramına ilişkin gözlenen bu değişim, o toplumda üretilen edebî metinlerin yazarlarının özgünlük iddiasında bulunması sonucunu doğurmuştur.

Yazarın mutlak bireyselliğin temsilcisi olması ve bu konumuyla Tanrı'ya

yaklaşması ona eserlerinde orijinal olma çabasını getirdi. Jale Parla, orijinal arayışında olan romantiklerin “orijinal” olanla karşılaştıklarındaki tavrını şöyle anlatmaktadır: “Orijinallik arayışında her şeyi denemeye hazır romantiklerin, orijinal olanı bulduklarında paradokslu bir tavırları vardır. Orijinal bir fikir, yapıt, konu onları heyecanlandığı ölçüde kışkırtır ve mutlaka daha orijinal olmaya iter” (23). Bu konuda Medusa örneğini veren Parla, Medusa'nın yılan saçlı olmasının romantikler için çekici olduğunu fakat bunu yeterli görmeyerek onu “dehşet, korku ve ölümün güzelliğinin bir simgesi hâline” getirdiklerine dikkat çeker (23). Romantikler ellerindeki malzemeyi büyütüp en uç seviyeye taşıyarak güzelleştirme, hatta mitikleştirme yoluna giderler. “Dokundukları her şeyi mitleştiren mit yapıcılarıdır romantikler. Klasik mitolojiyi bile yeterince “mitik” bulmayıp yeniden mitleştirmeyi başarmışlardır. İncil bile ellerinden kurtulamamıştır. Şeytan kötüydü belki, fakat kötülüğü ölçüsünde çekici, isyankarlığı ölçüsünde kahramandı romantikler için” (24). Bu noktaya geldiğimizde Parla'nın işaret ettiği noktayı bir adım öteye götürerek romantiklerin mitik olanı daha da mitleştirme tavrının altında mitik metinler kadar kalıcı olmayı istemelerinin yattığını iddia edebiliriz.

Parla, bilim öncesi mitlerle romantik dönemin yazarlarını karşılaştırarak Batılı seyyahların güncel olanın içinde sıra dışı olanı aramaları hakkında şunları söylemektedir:

[Bilim öncesi mitler] korkutucu ve gizemli olanı insanlaştırarak ve evcilleştirerek daha az gizemli daha az korkulu hâle getirmeyi amaçlıyordu. Romantik mit kuruculuğun amacı ise bunun tam tersiydi; olağan, güncel ve açık olanı yadsımak, olağan dışı, ilkel ve gizemli olanın peşinde koşmak; bunlar bulunduğu zaman bile orijinallik uğruna bunları bir kat daha yabancılaştırmak. İşte romantikler on sekizinci yüzyıl şarkiyatçılığını böyle bir

uğraş içindeyken ele aldılar. Ve *Doğu onların elinde olabildiğince yabancılaştırıldı, gizemleştirildi, kişiselleştirildi*. Öyle ki Doğu'yu ele almış ne kadar romantik yazar varsa o kadar da Doğu miti belirdi 19. yüzyıl romantik yazınında.” (24-25) [italikler benim]

Cenap Şahabettin'e gelince, o bir şairin sadece şiir yazarken değil, nesir yazarken de bir tür şiir yazdığını düşünmektedir. Onun şairin yazdığı nesir hakkında söyledikleri romantik yazar ve şairlerin sanat hakkındaki fikirleriyle, daha önce söylenmemiş söz arayışı, yeni kelimeler icat etmesi, yaşanan deneyimlerle yetinmeyerek onları bir hayal âlemiymiş gibi anlatmaya çalışması gibi konularda büyük ölçüde uyuşmaktadır.

Nesr-i şairde her söz *bütün söylenmiş sözlerin hâricinde* bir cür'et-i lisân ile kuvvetini haykırır. [...] Nesriyle şair insanları anlatırken karşısında periler, füsunlar, destanlar, hâileler ve mutalsam saraylar yaşatır. Onun feverânı ve sükûtu ile her an gözleriniz kararır. Onu dinlerken bir tayyare-i rüyadasınız. Yüzünüze bulutlar sürünür ve lavanta çiçeklerinin bahar kokusu burnunuza gelir. Şairin nesriyle ibdâ ettiği hayal aleminde daima bir ziyaret-i hakikatten avdet ediyor gibisiniz. Eleminiz varsa o nesr size teselli verir; gülüyorsanız düşündürür. Onda biraz tesir-i aşk ve biraz tesir-i musiki vardır. Her cümlesi doğarken bir güneş ve bir musiki banyosu alır. (Tarakçı 82)[italikler benim]

Cenap Şahabettin, edebiyatın gerçeğin bir aynası olduğunu düşünenlerle hemfikir değildir. Güzel bir yalanı, soğuk bir doğruya tercih ettiğini söylemektedir: “Sanatta samimiyetin mânâsı ahlâktaki mânâsıyla bir değildir. Zira edebiyatta soğuk doğruluğa, güzel ve hararetili yalan tercih olunur. Bunun için bir sanatkârın yazdıklarını behemehâl hissetmesi lâzım değil, hissetmiş gibi hissettirmesi matlûptur.” (Enginün 4)

Şiirde realizm olarak tanımlanabilecek Parnasçılardan etkilenmiş olduğu söylenegelen (Enginün 12) Cenap Şahabettin'in edebiyat konusu olarak ele aldığı nesneyi güzelleştirebilmek adına onun gerçekliğini bozması, günlük dilin dışında

yeni kelimeler araması, elinden geldiğince abartıya baş vurma gibi açılardan romantik yazarlarla pek çok yönden benzeştiği, hem de bu benzeşimin romantik yazarların oryantalizm eleştirisinde en çok ön plana çıkan noktalardan kurulmuş olduğu dikkati çekmektedir.

B. Doğu'daki Doğayı İstanbul'daki ile Karşılaştırma

Edward Said'in oryantalizm teorisinin dayandığı ayaklardan biri olan Ferdinand de Saussure'ün semiyotik anlayışına göre bir kelimenin anlamı, karşıtı ile belirlenir. Örneğin, “kedi” kelimesinin anlamını bulabilmek için kedi olmayanlardan yararlanılır. Yani kedi özellikleri göstermeyen nesneler ve kavramlar kedinin hangi anlamı kapsayacağını sınırını çizerler. Köpek olmayan, masa olmayan, sevgi olmayan, vb. şeylerin hepsi çıkarıldığında geriye kedi kelimesinin anlamı kalır. Said de buna benzer şekilde oryantalist yazar ya da seyyahların Doğu'yu çeşitli kavramlarla ve kelimelerle betimleyerek kendi toplumlarının ve kültürlerinin ne olduğunu tarif etmeye çalıştıklarını bildirir. Bunun erken bir örneği olan Montesquieu'nun *Lettres Persanes (İran Mektupları)* kitabında Paris'e gelen İranlı bir seyyah gözüyle Parisli yaşam tarzı eleştirilir. Montesquieu bu kitabında daha o dönemde var olan Doğulular ile ilgili temel özcü varsayımları verili kabul etmiş ve büyük başarıya ulaşan bu kitabının kendisinden sonra bu tür tek tipleştirilmiş özelliklerin Doğulu toplumlar üzerine yapışması üzerinde büyük etkisi olmuştur⁹.

⁹ Yirminci yüzyılın başından beri, yabancıyı kendini tanımlamakta kullanmak isteyen edebiyatçılar aynı tekniğe baş vurmuşlardır. Bu konuda ortaya çıkan uzaylılar istilası, ya da uzay istila etme, geleceğe ya da geçmişe dönük zaman yolculuğu temalı kitapların hemen

Bu izleği takip eden oryantalist seyyahlar, çoğunlukla Doğu ile ilgili gözlemlerinde bu temaları işlemiş, var olan tek tipleştirmeleri yeniden üretmişlerdir. Bunu uygularken anlık gözlemlerinden büyük genelleştirmeler çıkarmışlar, olayları ön yargılı bir mercekle altından yansıtmışlardır. O kadar ki, Victor Hugo işi, *Les Orientales* isimli kitabını Doğu'ya hiç gitmeden sadece orası hakkında yazılanları okuyarak yazmaya kadar vardırırmıştır¹⁰. Böylece Doğu, gerçek bir yerden ziyade metinlerin oluşturduğu bir yer olarak ortaya çıkmıştır. Parla, konuyla ilgili şunu belirtmektedir:

Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir. Doğu'ya ancak bu metin üzerinden ulaşılabilir, bu metnin dışında bir Doğu yoktur, çünkü bu metnin dışında Doğu'ya ilişkin bilgi yoktur. Doğu'ya ilişkin tüm bilgiler için şarkiyatçılık metinlerine başvurmak gereklidir. Metnin yazarı, yani Batılı şarkiyatçı, bu bilginin üreticisi ve sahibi olmakla, bilginin nesnesi olan Doğu üzerinde de egemendir. Bu metne göre Doğu hep aynı sıfatlar, aynı imgelerle betimlenir, metin tekrar tekrar üretilir ve bu bilginin nesnesi olan Doğu sanki hiç değişmezmiş gibi yansıtılır. (Parla 21-22)

Sonuç olarak, Said'in değindiği üzere, Batılı seyyahlar Doğulular hakkında genellemeler ve basitleştirmeler yaparak onları ezel-ebed değişmez özelliklere indirgemıştır. Ayrıca, kendi toplumuna hiç benzemediğini düşündüğü bu insanlara atfettiği özellikler, Batılıların kendilerini Doğuluların ve Doğulu olan her şeyin tam karşısında konumlandırarak bu yolla kendi kimliklerini oluşturmaları şeklinde sonuçlanmıştır. Bu bakış açısı altında Batılılara atfedilen “eğitimli, kentli, temiz, uygar” gibi özelliklerin tam zıddını aldığımızda ortaya çıkan “cahil, köylü, pis,

tamamının temel çatışmasının, içinde yaşanan toplum ile ideal ya da geri olan toplum arasında yaşandığını belirtmeden geçmeyelim.

10 Bunun Türk edebiyatında da benzer karşılıkları vardır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Paris'te Bir Türk* romanını Avrupa seyahatinden on beş sene önce, orayı ziyaret etmişlerin anılarından, kitaplardan ve broşürlerden yararlanarak yazmıştır. Fakat elbette bu ikisinin aynı olduğunu söylemek, bölge üzerine üretilen metin ile o bölge üzerinde kurulmuş olan iktidar ilişkisini görmezden gelmek demek olacaktır.

ilkel” gibi sıfatlar Doğulular ile ilişkilendirilmişlerdir. Hatta yazarın kendisinden bahsetmiyor görüldüğü pasajlarda bile Doğu'ya belli özellikleri yakıştırması, bunların dışında kalanların, Doğu'nun karşıtı olduğu düşünülen Batı'ya ait olduğu sonucunu vermektedir.

Bu tür ikili karşıtlıkları Cenap Şahabettin'in de gezi yazılarında kurduğunu görmekteyiz. O da, tıpkı Batılı yazarlar gibi Arapları genellikle bir çeşit insan-altı tür olarak temsil etmektedir. Bir sonraki bölümün konusu olan bu çeşit temsillerden önce, Şahabettin'in ikili karşıtlıkları doğa üzerinden nasıl kurduğunu göstererek örneklendirelim.

Âfâk-ı Irak kitabının daha ilk sayfalarından beri dikkati çeken şey, yazarın Kızıldeniz'i sürekli İstanbul Boğazı ile kıyaslamasıdır. Cenap Şahabettin'in bulunduğu yeri kendi kültürel özgüllüğü içinde değerlendiremediğini gösteren bu durum onun *Avrupa Mektupları*'ndan ziyade, Doğu seyahatnamelerinde mevcuttur. *Âfâk-ı Irak*'ın daha açılış paragrafında Cenap, Kızıldeniz'in sıcaklığını aşırıya taşıyarak anlatmakta ve bunu, Kızıldeniz'i İstanbul Boğazı ile kesin bir karşıtlığa koyarak yapmaktadır. İstanbul'un ılıman ve yumuşak iklimi ve bu iklimin yaşamaya daha uygun olduğu, buna karşın Doğu'daki iklimin medenice yaşamaya pek uygun olmadığı sürekli vurgulanmaktadır. İstanbul'da insana hayat, zindelik ve ilham verecek olan deniz, Kızıldeniz'e gelindiğinde insanı böyle kaygılara vakit ayıramayacak kadar bedeniyle uğraşmaya mahkum eder.

Bir nevaziş gibi başlayan sıcak giderek arttı. Bugün Kânun-ı Evvel efrecinin birinci günü ki atabe-i şitâ demektir, gölgede otuz derece-i harareti tattık... Ve bu bizim İstanbul'a yaz günlerinin getirdiği zinde ve güzel sıcaklık değil; burada ifrât-ı ziyâdan göz kamaştığı gibi sühûnet-i ratbeden gûyâ mefâsıl gevşiyor, çözülüyor. [...]

Hayır, bu bizim Boğaziçi'nde tanıdığımız şuh ve şen

köpüren köpükleri içinde sahillere inciler, nâzenin bir musîkî ile memlû inciler ağlayan, daima taze ve her mevsimde güzel, nazlı ve tatlı denizimiz değil... Bizim bildiğimiz deniz şiddet-i ziyâdan yorulan gözleri âgûş-ı kebûdunda dinlendirir. Bahr-i Ahmer'de, bilakis güneşten topladığı alevî mâyi bir âyine gibi kâmilten yüzünüze püskürtüyor; bu merhametsiz denizin yüzüne - kör olmak korkusundan âzâde olarak – uzun müddet bakamazsınız, dalgaları, bâhusus zeval saatlerinde, kızgın ve yalçın kayalar şiddetiyle hadikalarınızı yakar. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 52)

C. Doğanın Saldırgan Olarak Tasvir Edilmesi

İstanbul ile bu kadar sert bir zıtlık çizilerek anlatılan deniz, artık Osmanlı okuyucusunun gözünde tasavvur edemeyeceği, bilemeyeceği bir noktaya çekilmiştir. Bu, Cenap'ın eline daha fazla edebiyat yapma imkânı verir. Aşırı ifadeler kullanarak tarif ettiği bu sıcaklığı İstanbul'un munis ve merhametli deniziyle karşıtlık kurarak anlattıktan sonra romantik yazarlardan beklendiği gibi ifadeleri daha da sertleştirmekte ve sıcak olanı daha da sıcak yapmaktadır.

Yazar bu tasvirlerinde Jale Parla'nın “Batılı yolcuların tümü bir noktada uygarlık sınırının öte tarafına geçtiklerini düşünürler” (88) şeklinde belirttiği gibi medeniyet sınırının öte yanına geçtiğini sezdirir. “Orada” vahşetin ve kuralsızlığın hüküm sürdüğünü düşünen romantik yazarlara benzer şekilde, doğa ile yaşamış olduğu bu sıra dışı deneyimi doğa tarafından saldırıya uğramak olarak tecrübe eder. Cenap Şahabettin, doğanın saldırganlığı üzerinde birçok kez ısrarla durmuştur. Doğa, uyumlu bir doğa olmadığı gibi özellikle parlaklığı ve sıcaklığı ile insanın her yanına hücumda bulunan ve onu sürekli rahatsız eden bir güçtür sanki. Öyle ki,

sonunda doğanın vahşi olduğunu ve insana ölümü hatırlattığını itiraf etmek durumunda kalır. Boğaziçi'nde deniz yumuşak iken Kızıldeniz'de kızgın ve yalçın kayalar gibidir, merhametsizdir.

Vahşi ve sıcak bir tenhalık her tarafı öldürmüş; ufuk tozlu, beyaz, kesif bir buğu içinde boğulmuş, hava meşbû-yı buhar, koyulanmış, yapışkan bir mahiyet almış. Uzaklarda kurşun buğusu ağırlığında bulutlanıyor; her şeyde bir manzara-i sıklet var, hattâ vapur sanki bir lâ-murâd lâşe-i sefine... Ölümü andıran vahşi bir his yüreği sıkıyor. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 53)

Cenap, saldırganlık metaforuyla oynamaya devam ederken burada insana etrafının sarıldığı hissinin geldiğini ve onun için kaçacak bir yer olmadığını vurgular. Bu topraklarda ne güneş bereket vermektedir ne de deniz merhametlidir, bilakis yakıcılıkta birbirleriyle yarışmaktadırlar.

Deniz yağlı gibi, yağ gibi parlıyor, güneşin şuâatını ateş demetleri hâlinde gökyüzüne iade ediyor, denebilir ki büyük bir petrol gölü tutuşmuş ve baştan başa semâ-resîde alevlerle mestûr ... Sahilde ne bir eser-i hayat, ancak sâbit ve sâkin bir boşluk. [...] Öğlen vakti güneşle deniz arasında inkıtâsız bir şimşek ve yangın mübadelesi cereyan ediyor. Fırtınasız günlerde bu âteşin saatleri herkes istirahatete tahsîs eder: İşte şimdi güverte ve salonlar birer küçük dilim çöl gibi تنها.. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 39-40)

Bu noktada şöyle basit ve haklı görünen bir itiraz yükselir: “Ya gerçekten çok sıcaksa ve beden olağanüstü şartlarla mücadele ettiği için insan elinde olmadan kendini saldırı altında hissediyorsa?” Elbette yazın ortalama otuz küsur derece sıcaklığa alışmış bir insanın elli derecelere varan sıcaklık karşısında olağanüstü şeyler hissetmesi ve seyahat tecrübelerini anlatırken bunları aktarması doğaldır. Fakat, aşağıdaki alıntılarda da görüleceği gibi, Cenap Şahabettin Arap topraklarında yalnızca hava sıcakken değil ortalığın ateşi çekildiğinde de, hava soğuk da olsa, rüzgar da esse, hatta yağmur yağacağı zaman bile kendini doğanın tehdidi altında hissetmektedir.

Basra körfezine girdik gireli yağmur ve fırtına ihtimallerinin kurşunî yığınlarla istampoladığı bir semâ-yı tehdîd altındayız. Rutûbetli ve güya daha şimdiden, meşbû-ı bârân bir rüzgâr – bî-hayat dudaklar gibi- soğuk, nâhoş temalarıyla cildimizi ürpertiyordu.

Guruptan sonra rüzgâr durdu; fakat rutubet ince ve ihanetkâr bir tül hâlinde yukarıdan iniyor, iniyor, her yere işliyor, vücudumuza yılan gibi sarılıyor, 'urûk u a'sabınıza süzülüyor, iliklerinizi zehirliyor. Soğuktan bin kere daha sevimsiz, bin kere daha müessir ve müziç bir şey... (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 56)

Doğu'daki doğayı kendi memleketininkiyle tezat içinde görmesi yazar için bazı genellemeler yapma fırsatı verir. Bunlardan ilki, doğa şartlarına bağlı olarak hem insanlar hem de doğal şartlar altında oluşmuş toplum kuralları hakkında yaptığı bir çok çıkarımlardır ki insanların doğaya hükmetmediği fakat onun esiri, hatta bir parçası olduğu ve bu yüzden de hükmedilmeye muhtaç olduğu gibi kimilerine sonraki bölümde değinilecektir. Ondan önce, havanın gerçek olamayacak kadar sıcak olmasının burada yaşayan ya da burada seyahat edenlerin gerçek ile hayal arasına sıkışmaları sonucunu doğurduğu şeklinde tasvir edildiği dikkati çekmektedir. Kaldı ki, gerçek ile hayal arasındaki bu sıkışma hâli aynı zamanda Cenap Şahabettin için Doğu'yu gizemlileştirme ve gerçek dışı tecrübeler için bir orijin hâline getirme imkânı sunmaktadır.

Şafaktan sonra etrafın ateşi biraz gölgelenir, mamafih bu gece mizânü'l-harâre otuz derecenin dûnuna düşmedi. Bu sıcaklık içinde çamaşırlarınız, yatağınızın çarşafı, yastığınızın örtüsü birer yakı sıkletiyle vücûdunuza yapışır, uykunuz kıymalanır; her saatte beş on kere uyanmağa, münasebetsiz ve terletici rüyaları bölmeğe, nevm ile yakaza arasında siyah bir uçuruma yuvarlanır gibi alıklaşan dimâğınızı sık sık toplamağa mecbursunuz. Ara sıra gözleriniz açık olduğu hâlde gûyâ varlığınız havza-i idrâkinizden ayrılır; bu uyku değil, uyanıklık değil ratb u hâr-ı zulmetin getirdiği bir nev'i sıtma sarhoşluğudur ki ruhu râbitasız, aynı zamanda devamsız ve inkitâsız hâtırât u hayâlât limeleri arasında sıkar, boğar, kurcalar, burgular, yorar ve terletir. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 40-41)

Ç. Gizemli, Masalsı, Ruhani ve Tarif Edilemez Tecrübeler

Doğanın onu zorlaması sonucu kendini gerçek ile hayal arasına sıkışmış hisseden Cenap Şahabettin'in doğa betimlemelerinde mümkün oldukça mistik bir hava yaratmaya çabaladığı dikkat çekmektedir. Bu mistik hava onun için yer yer Doğu'yu ruhaniliğin merkezi olarak göstermeye itmekte yer yer de böylesine gerçek dışı ve ruhani bir mekânda uzun seneler bulunmuş bir insan olmasından dolayı kendisine hikmetli bir insan sıfatı katmaktadır. Yazar eline geçen her fırsatta etrafı ya çöken sisin ya da sıcaklığın oluşturduğu buğunun arkasından tasvir ederek tecrübesini gizemli bir hâle sokmaktadır.

Aşağıdaki örnekte Cenap Şahabettin, çökmekte olan sisten faydalanarak, mekânı olabildiğince mistifiye ederek edebîleştirip Doğululaştırmıştır. Hatta bu mistikleştirme sadece fiziksel düzeyde değil aynı zamanda fikrî düzeyde de gerçekleşmiş ve Doğu'yu uykudaki bir mütefekkir olarak tasvir ettikten sonra ilginç bir şey yapmıştır. Bu mütefekkir görüntünün aslında sadece bir izlenimden ibaret olduğunu söyledikten sonra bu romantik imgeyi tersine çevirebilecekken onu daha da uca iterek Doğu'nun gerçekte tamamen ölmüş olduğunu söylemiş ve böylece Doğu'nun sabit, hareketsiz olduğuna dayanan romantik imgelemi çok çarpıcı bir biçimde yeniden üretmiştir.

İki saat sonra güverteye çıktığım zaman kış mehtâbı gümüş buğusuyla nahlistanlara sarılmış, hurma ağaçlarının siyah kubbeleri arasındaki boşlukları köpürtüyor, şehir ü nehrin derin sükûtunu pudralıyordu.. Yarım karanlık içinde hudûd-ı Şatt bir rû'ya vüs'at-i mühimmesiyle açılmış, bir İsviçre gölü [...] olmuş gibiydi; kamerin etrafında perişan

dumanlanan beyaz bulut kümelerinde sanki bir ürperme hissi vardı... Şarkta, Kârun kenarında Muhammara'nın sincâbî seması – Hûzistan'a doğru derinleşen sis ve sükûn altında bir fâcia-i tabiat oynandığı hissi ruha geliyordu. Bir ses gûya kulağınıza diyordu ki: “Bu karşıdaki bir uyku değil, bir ıssızlık veya sessizlik değil, sis ve sükût içinde kamerin şî'r-i iltimaâtıyla işlenmiş bir ölümdür!” (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 60)

Cenap Şahabettin doğanın sıra dışılığının insanı ittiği gerçek ile hayal arasına sıkışmışlık durumundan faydalanarak yarattığı atmosferi, bazı tarif edilmez ruhani tecrübeler yaşadığını ima etmek için kullanmaktadır. Yazar öncelikle Doğu'da yaşanan tecrübelerin hiçbir zaman İstanbullular tarafından tam olarak anlaşılamayacağını, bir yazarın bunu tarif etmeye gücünün yetmeyeceğini ve oranın bambaşka bir âlem, hatta bir başka gezegen olduğunu belirtmektedir.

Etraf aydınlık, fakat bizim bildiğimiz veya tasavvur edebileceğimiz aydınlık değil, bu bir mübalâga-i tenevvür, nâkâbil-i tarif bir 'ıyd-ı nûr... Yâ Rabbî, ziyâ bu denizde daha ziyade mi aydınlatıyor? Buranın ufkı, şafak mı? Burası güneşe daha yakın başka bir seyyâre parçası mı? Yoksa güneşin asıl makarr-ı harâret ve ziyâsı burası da biz İstanbul'da bunların ancak bir in'ıkas-ı hafîfi ile mi yaşıyoruz? (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 53)

Doğu'da yaşanan tecrübelerin akıl dışılığından dolayı anlatılamaz olmaları ve bu anlatılamazlığın aynı zamanda okurun bilmediği, bilemeyeceği şeylerden kaynaklanıyor olması yazara tabiat olaylarını edebîleştirilmek için fırsat vermektedir. Özellikle doğa betimlemelerinde, şairliğinde gördüğümüz izlenimci ve duygusal anlatımı bütün gücüyle kullanan Cenap Şahabettin, Doğu'nun doğasını betimlediği yerleri edebiyat yapmak için bir fırsat olarak görmekte olduğu için bu tecrübeyi anlatırken o başka gezegendeki sıcaklığın İstanbul'da olduğu gibi sadece terlemeye ya da zor nefes almaya yol açtığını değil fakat insanın “bütün hüviyetinin bu nem içinde çürür gibi olduğunu” ifade ederek bunun yalnızca bedensel değil aynı zamanda ruhi bir tecrübe de olduğunu söylemektedir.

[B]urada ifrât-ı ziyâdan göz kamaştığı gibi sühûnet-i ratbeden gûyâ mefâsıl gevşiyor, çözülüyor ve insanın bütün hüviyeti rutûbet-i muhîta içinde çürür gibi oluyor... Şâb denizinin bu sıcak saatlerinde nâmütenâhi bir hamam içerisinde imişsiniz gibi kımıldamadığınız hâlde terlersiniz, hiçbir iş görmeksizin yorulursunuz, göğsünüze âteşin bir darlık gelir, biraz nefes almak için yeleklerinizi koparmak ve atmak istersiniz.

Durdum, baktım, dinledim; sâkit, mütehayyir, müstağrak, dinledim ve baktım... Bir aralık bu ağaçlar, bu ziya bu sesler sanki kalbime aks ederek orada bir Ka'be, mağmum ve leziz bir Ka'be-i hüsn ü şî'r oldu ve bana ebediyyet gibi hiç duymadığım bir hiss-i fûshat ve ulviyyet verdi. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 64)

Mistifiye edilmiş ve ruhani tecrübeler yaşamaya imkân tanıyan Doğu, elbette zaten kendisine Batı tarafından yönelmiş en büyük ilgiyi Binbir Gece Masalları ile çekmiş olduğu için ve hatta Osmanlı'da da Binbir Gece Masalları'nın Fransızca'dan yapılan çevirisinden sonra bu tür bir ilgiye mazhar olmuş olduğu için tarif edildiği yerler, yeri geldikçe masallaştırılmakta, bir rüya âlemine ait gibiymişçesine anlatılmaktadır.

Ben şimdi bir rüyadan diğerine geçiyordum; tasavvurumdaki Bağdat bir rüya idi, karşımdaki bir diğer rüya... Memnuniyet beni kendi nazarımda sanki büyütmüştü; gözlerimdeki arzû-yı temâşa ile bütün âfâkı dolduruyordum; bana öyle geliyordu ki yanımda kendimden başka kimse yoktu. Ruhumu şehrin üstünde bir tayr-ı hurâfât gibi kanat germiş, hür ve hâkim hissettim. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 90)

Doğu seyahati deneyiminin aynı zamanda ruhsal bir deneyim olduğu meselesi, önceki romantikler tarafından sık sık vurgulanmıştır. Doğu yolculuklarına eşlik eden “aşkın gerçekliği yakalama” teması, benlik arayışının yazılabilmesini sağlayan uygun bir çerçeveyi oluşturuyordu (Parla 65-66). Öyle ki, “Doğu” kelimesi insanın benliğinin bilinmeyen yanlarını sembolize eden bir mekân, oraya yapılan yolculuk da bir daha dönüşü olmayan bir yolculuğu imliyor oldu:

“[Arkadaşlarımdan biri], XXX. Paul, beni eve döndürmek istedi ama ona geri dönmeyeceğimi söyledim. 'Nereye gidiyorsun,' dedi bana, 'Doğu'ya', [dedim]” (aktaran Parla 66). Alphonse de Lamartine de, *Voyage en Orient*'ın ön sözünde, Doğu yolculuğunun kendisine sağladığı deneyimin verdiği güvenle seyahatnamesine yazdığı ön sözde bir ermiş gibi konuşmaktadır.

İç yaşantımın büyük bir aşaması olarak her zaman bir Doğu yolculuğu yapmayı düşledim. Kafamda bu güzel yerlerde geçen büyük bir destan kurup duruyordum. Tüm dinî ve felsefi kuşkularımın, kafamı kurcalayan karmaşık soruların çözümlerinin, orada bulunup uzlaşacaklarını sanıyordum. [...] Bu kitapta ruhumun gördüğü yüce ve zorlu eğitimi, kalbimin derin izlenimlerini anlattım. Orada (Doğu'da) dinler, tarih, töre ve gelenekler, insanların geçirdiği aşamalar üzerine yaptığım çalışmaların hiçbirisi boşa gitmedi. Düşüncenin dar ufuklarını geçmişiyle hesaplaşmaya zorlayan, inançlarını tekrar gözden geçirmeye iten ve yeniden biçimlendiren bu çalışmalar düşünceyi düşünceyle, yeni yerlerle, olgularla, zaman, töre, inançlarla kıyaslayarak gerçekleştirdi ve bunun bir dirhemi bile yolcunun, şairin, filozofun gelişiminde boşa gitmedi; bunlar onun gelecekteki şiir ve felsefesinin öğeleri hâline geldi. (aktaran Parla 67-68)

Doğu'ya gitmenin sağladığı bilgelik, Walter Benjamin'in ölmekte olan insanın hayatın öte kıyısına geçmekte olduğu için hayatı bir bütün olarak algıladığına ve örneğin ölüm döşeğinde söylediği sözlere kendisinden şüphe duyulmayan bir hakikat gibi itimat edildiğini anlattığı yazınsal kültür öncesi toplumlara benzer bir şekilde (86-87), medeniyetin ve aklın sınırının öteki yanına geçmeyi becermiş ve oradan sağ dönmüş bir insanın otoritesini seyyaha vermektedir.

D. Doğu'nun Doğululaştırılması

Jale Parla, William Beckford'ın, *The Episode of Vathek* kitabında Doğu'yla ilgili mitlerden sonuna kadar istifade ederek bunları trajik ve psikolojik bir çatışma ekseninde inceleyerek, özellikle Byron olmak üzere, sonraki edebiyatçılar üzerinde kalıcı bir etki bırakmış olduğunu belirtir. Beckford'ın, kitabın ön sözünde kitabı nasıl yazdığını anlatırken Doğululaştırma ile ilgili söyledikleri dikkat çekicidir:

“Her şeyi yüceltmem, abartmam, Doğululaştırmam gerekti. Zümrüdü Anka kuşunun kanadında uçuyordum; cinler, periler, büyüler arasında sanki bu dünyadan değildim” (Parla 37)

Romantik yazarlar Doğu'yu çoğu zaman sadece anlatmak istediklerinin aracı olarak görüyorlardı, çünkü dile getirmeyi istedikleri için Doğu mitleri elverişli imkânlar sunuyordu. Gündelik ve dünyevi gördükleri ne varsa bunun dışında kalan, bunun dışına itilmiş olanı Doğu addediyorlardı. Doğu'da görülen normal şeyler yeterince Doğu addedilmediği zaman ise, bunların akıl dışılıkla, fantezi dünyası ile beslenerek Doğululaştırılması söz konusu oluyordu. Beckford için de, her şeyi Doğululaştırmasının ve kitabının kahramanı Vathek'i böyle çizmesinin ardında yatan neden, bu tip bir şematizasyonun, romanının temel çatışkısı olan iyi-kötü çatışmasını anlatmayı kendisi için kolaylaştırmasıdır.

Kudret hırsı, yasak bilgi arayışı, sadık duyusallık, şeytanilik ve eş cinsellik temaları Beckford'un kah gerçekçi karakter betimlemeleri, kah fantastik sahnelerle dolu bu romanının belkemiğini oluşturur. Önemli olan Doğu'yu kullanarak nasıl son derece kişisel ve o denli problematik özelemleri dile getirdiğidir. Vathek ve Gavur [ki “Faust mitinin Doğululaştırılmasıdır” (Parla 39)] ikilisi şeytanla anlaşmanın ötesinde, problematik bir kişiliğin açık ve gizli, meşru ve yasak, medeni ve vahşi çelişik boyutlarını sergiler. Bu özellikleriyle *Vathek*, Byron'a ve Byron'dan

sonraki romantiklere Doğu temalarının kullanılmasında öncülük etmiştir. (Parla 41)

Parla'nın romantiklerden bahsederken anlattığı, Doğuyu fantezilerin mekânı olarak belirleme ve yaşadıkları yerde olmayan şeylerin orada var olduğunu ya da ülkelerinde açıktan olmasına imkân tanınmayan şeylerin orada açıkça yaşandığını düşünmenin Cenap Şahabettin'in yukarıda alıntılanan doğayla ilgili pasajlarında da vardır. Doğu'daki doğayı hiçbir zaman olduğu gibi kabul etmeyip her zaman saldırgan ve korkulması gereken bir düşman olarak betimlemesinin, onun özellikle güzel yalanı soğuk gerçeğe tercih ettiği de düşünülecek olursa, gerçek fikri olduğunu söylemek mümkün olmamakta, bu tercihin, onun için öncelikle edebiyat yapmak için ele geçmiş ve değerlendirilmiş bir fırsat olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır.

Şahabettin'in, doğayı olumsuz tasvirlerinin yanı başında özellikle Şam ve Bağdat şehirlerini anlatırken bu şehirleri şiir, edebiyat ile özdeşleştirmesi ilgi çekmektedir. Her iki şehri anlatırken de bu şehirlerin geçmiş günlerini anımsatarak onları hayalî şehirler olarak tasvir etmektedir. Şam, ona göre şiir ve hülyadan ibaretken, Bağdat da safi aşk, hayal ve şiirdir:

Mest olmak için şiir ve unutmak için hülya: Şam'ın manzara-i umumiyesi ikisini de va'd ediyor. Burada hayal-i beşer için akîm ve hatta bencil olmak mümkün değildir. Bana öyle gelir ki güzel bir belde pek bedbaht olamaz. Şam'da fitratın bezl ettiği şeyler, güneş, ağaç, çiçek, gölge ve su, bunlar bir şehrin tuvaletidir, tuvaleti ise ancak bahtiyarlar düşünür. (Asiltürk *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları* 77)

Hemen her saatte Dicle'ye in'ikâs ederek su içinde bir hayât-ı serâb yaşayan bu kasırlar manzaralarıyla size şunu temin eder: Burada şiir biraz kânûndur ve hayal bütün melekât-ı aklîyenin melîke-i sefîhesidir. [...] Filhakika burada mimar, mühendis, duvarcı ve dülger her emri güneşin harâret ve ziyâsından ve her ilhâmı şehrin şi'r-i semâsından alır... (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 93)

Tarih burada [Bağdat'ta] mine'l-kâdim bir mel'abe-i şî'r ü aşk ve bir neşîde-i aşk u şeref oldu. Burada dudaklar nağme ve bûse için kana bulanmış ve kalpler hûn-ı muhabbet uğrunda paralanmıştır. Onun için kahraman-ı Irak bir ziyafete gider gibi mev'id-i muharebeye atılır ve bir leyl-i zifâfa girer gibi leyl-i ebedîye geçerler. [...] Yook, Bağdat ölmemiştir. Bağdat ölmek lâzım gelseydi ifrât-ı terennüm ve ifrât-ı taaşşuktan ölürdü ve kâtîli şî'r ü aşk olurdu! (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 91)

Bir sonraki bölümde daha fazla incelenecek olan Doğuluların kadın olarak tasvir edilmesine burada yeri gelmişken biraz değinilebilir. Doğu mitlerinin vaz geçilmez ikili karşıtlıklarından birisi de, Batılılara atfedilen erkek olma veya “erkeksi” özelliklere karşın Doğululara verilen “kadınsı” niteliklerdir (Said *Oryantalizm* 220). Cenap Şahabettin, Doğu vilayetlerindeki doğayı anlatırken görünen manzarayla yetinmeyerek onu kadınsılaştırmaktadır. Dicle nehrinden, “yalıların hayaliyle buruşmuş ve hârelenmiş, taze ve sergeşte-i muhabbet bir kadın gibi ağlıyor ve giryesiyle yaşıyor” (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 92) diye bahsetmekte ve benzer bir kadın olarak temsil etme örneğini Dicle nehri üzerinde esen rüzgarı tasvir ederken de yapmaktadır:

Hava o kadar hafif, o kadar mutedil, o kadar rakîk ü nâzenîn ve temâsı öyle yumuşak, öyle melîn, öyle nevâzişkâr ki şakağınızı okşayan bir hemşire eli veya korkak ve serî bûselerle saçlarınıza dokunan bir âşîka dudağı zannedersiniz ve öyle ılık, öyle muattar ki şimdi bir güzel kadın sînesinden çıkmış denilebilir ve öyle mevvâc, öyle cevval, öyle şûh ve serbâz ki genç göğüslerinden uçmuş ve yine genç göğüsler arıyor (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 90)

Cenap Şahabettin'in Doğu'yu Doğululaştırması ile ilgili olarak tersten örnekler bulmak da mümkündür: Doğuyu Doğululaştıramamak. Şahabettin, ne zaman Doğu mitlerine uymayan bir şey görse, bunu oradaki edebiyat yoksunluğuna bağlamış ve Doğululaştırılacak bir şey bulamamasını orayla ilgili genel bir eksiklik

olarak tasvir etmiştir.

Aden, Bahr-i Ahmer'le Ummân-ı Hindî arasında, Arabistan körfezi içinde bir büyük karakol, bir cephane, bir kaledir. Sokaklarda ahâli korka korka, muhteriz nazarlarla sık sık etraflarını teftiş ederek mahrûm-ı emniyet gidiyorlar; sanki her an enselerine veya göğüslerine isabet edecek bir silah-ı âteşînden endişe-nâk... [....]

Girdikleri sokaklarda pür-hüsn ü hayâl neşâid-i mimâriye arayanlar Aden'de karaya çıkmasınlar; rüyâ-yı şi'r ve kizb-i bedâyi' buraya hiç, hiç girmesin; burada her şey demir gibi kaba, demir gibi sağlam, demir gibi inatçı!

Yontulmamış granit çerçeveler içinde mevt gibi soğuk, mevt gibi metin ve bî-amân bakırlar, çelikler, tunçlar: İşte en ziyâde esrâr-ı bedîîye ummadığınız yerde karşınıza çıkacak asâr-ı san'at.

Mamafih itiraf edeyim: Sahile karîb bir meydan ve o meydanda umûmi bir bahçe var. Fakat ne bedbaht bahçe, ne fakir ağaçlar ve ne sefil, ne kansız, ne hayatsız çiçekler!.. Hepsinin üstünde kirli bir gömlek teşkil eden kalın toz tabakasını üfleyelim: Eminim ki altında çiçek naaşları, ağaç cenazeleri ve bir büyük bahçe ölüsü çıkacak. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 51-52) [italikler benim]

Sonuç olarak bu bölümde Cenap Şahabettin'in romantik bir yazar olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı meselesi bir yana konularak on dokuzuncu yüzyılda oryantalist ön yargıların oluşmasını sağlayan en önemli yazarlar olan romantiklerin Doğu'ya yakıştırdığı türden tanımlamaların Cenap Şahabettin'deki yansımaları aranmıştır. Seyahatnamesinde sık sık Batılı yazarlara, şairlere ya da müzisyenlere referans veren Cenap Şahabettin'in üzerinde özellikle Fransız yazarların etkisi büyüktü. Cenap Şahabettin'in bir edebiyat tekniği olarak Doğu'yu Doğululaştırmasının sebebini de burada aramak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞULULARI TEMSİL BİÇİMLERİ VE DOĞU'YU MEDENİLEŞTİRME PROJESİ

Önceki bölümün başında Edward Said'in oryantalist yazarlarda olduğunu var saydığı ikili karşıtlıklar bağlamında Cenap Şahabettin'in Arapları bir çeşit insan-altı tür olarak resmettiği ve bunun sonraki bölümde inceleneceği belirtilmişti. Doğu coğrafyasındaki doğanın “Doğululaştırılmasından” sonra sıra, belirtilmiş olduğu gibi, Araplar'ın temsil edilme biçimlerine geldi.

Doğu-Batı ikili karşıtlıklar gruplandırmalarına bakıldığında {Batılı - Doğulu} denklemine ilki Batılılara ikincisi Doğululara atfedilmek üzere daha başka şöyle gruplandırmalar olduğu görülür: {çalışkan - miskin}, {akılcı - şehevî}, {doğaya egemen - doğanın esareti altında}, {yetişkin - çocuksu}, {erkeksi – kadınsı}. Bu gruplandırmalarda Doğu'ya atfedilen özellikler bir arada düşünüldüğünde Doğuluların kendilerini yönetmeye muktedir olmadıkları ve bu yüzden yönetilmeye muhtaç oldukları ya da bir medeniyet hamlesini tek başlarına yapamayacaklarından dolayı bu konuda yol gösterilmeye muhtaç oldukları

düşüncesini işaret ettiği görülebilir (Said *Oryantalizm* 329). Benzer şekilde Cenap Şahabettin'in gezi yazılarında da Araplar ile ilgili bu türden genellemelerin yanı başında muhakkak sonunu Arapların medeni açıdan geri kalmış olmalarına bağlayan yargı cümleleri gelmektedir. Medeniyet yönünden geri kalmış olmak, Arapların asırlardır değişmemiş oldukları düşüncesi ile bir arada yürümekte, bu düşüncenin yanı başında da Arapların {zaman dışılık, tarihsizlik, durağanlık} gibi kavramlar dizgesiyle özdeşleştirilmesi yer almaktadır. Bu bölümün ilk alt bölümünde oryantalist yazarlar tarafından kullanılmış ikili karşıtlıkların ve anlatılan kavramlar dizgesinin Cenap Şahabettin tarafından nasıl yeniden üretildiği farklı örneklerle gösterilecek, ardından gelen alt bölümde de bunların Doğu despotizmi açıklamaları ve Osmanlı oryantalizmi ile bağı incelenecektir¹¹.

A. Doğulu İnsanların Temsilleri

Yazar ya da ressam oryantalistlerin eleştirildiği noktalardan birisi de modern estetikte “temsil” olarak adlandırılan mesele ile ilgilidir. Bir nesnenin anlatılarak, aktararak, resmi yapılarak ya da fotoğrafı çekilerek oluşturulan temsiline, o nesnenin kendisinin yerini tutup tutmayacağı meselesi filozofları meşgul etmiştir. Oysa bu sorun oryantalist ressam ve yazarlarca genellikle göz ardı

11 Çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için Doğu despotizmi kavramı ve üzerine çıkan tartışmaya bu tezde geniş bir biçimde yer verilmeyecektir. Bu konuda daha fazla kaynak görmek isteyen okuyucu, Recep Boztemur'un *Doğu-Batı* dergisinde yayınladığı “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm” makalesine, Yücel Karadağ'ın *Ziya Gökalp'te Şarkiyatçılık: Doğu'nun Batıcı Üretimi* kitabında konuyu oryantalizm ile bağıntılı ele aldığı Giriş bölümüne ya da onun referans gösterdiği Sencer Divitçioğlu'nun *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İdris Küçükömer'in *Sivil Toplum Yazıları* ile Çağlar Keyder'in *Toplumsal Tarih Çalışmaları* isimli kitaplarına bakabilir. Konuyu evrensel düzeyde tartışanlar arasında Bryan S. Turner'in *Marx ve Oryantalizmin Sonu* kitabı en çok referans verilen kitaplardandır.

edilmiştir¹². Cenap Şahabettin de, çizdiği insan ve doğa tasvirlerinde böyle bir ilişkiyi sorunsallaştırmak yerine bilakis kendisinin tamamen tıpkı “bir sinematograf gibi” gerçeğe bağlı kalacağını bildirmektedir. Böylece kişiselliğini aradan çıkartarak ürettiği Arap imgesinin genelgeçer olarak algılanmasını sağlamaktadır.

Artık bir sinematograf gibi sadıkane ve lakayd-ı belagat zabt-ı meşhudat ile iktifa edeceğim: İşte bir kum viranesi üstünde birkaç kerpiç mukaabından mürekkep bir karye-i fakire; toprak gibi solgun, çöl kadar bî-hayat, bir harâbe-i metrûkeden daha تنها... Gûya kumların çamurlanarak kabarmasıyla vücûda gelmiş bir köy! Eğer bir tarafa çömelmiş birkaç bedevî görmesem bu hüznabadın kunduzlar¹³ tarafından inşa edildiğinde kâni’ olacağım, o kadar hakîr, o kadar çürük, öyle iptidai... Bu bedevîler ne garip ve ne bedbaht nebatat-ı beşeriyedir: Ne ciddi bir sa’y-i dimağı, ne büyük bir cehd-i adalî, bütün kuvve-i hayatiyesi oturmaya, yatmaya, hazz u tenasüle masrûf. Bir hurma sakı tarzında yetişiyor, büyüyor, meyve veriyor ve kuruyor: İşte her tıfl-ı bâdiyenin hülâsaten tercüme-i hâlî. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 71)

Bu alıntı, Cenap Şahabettin'in kitaplarında genel olarak Araplara yönelmiş bakışın hemen her özelliğini taşımaktadır. Evlerin kunduzlar tarafından inşa edildiği görüntüsüyle onların hayvanlara benzerliği ve medeniyetten yoksunluğu, bedevileri çalışmayan fakat sadece tembellikten zevk alan insanlar olarak göstererek onları temel yaşamsal faaliyetleri dışında hiçbir faaliyeti olmayan bitkilere benzetmesi seyahat yazılarında pek çok kez tekrar eden imgelerdendir. Böyle yaşayan bedevilerin şikâyet edeceği şeyler de elbette sinek, sıcak, açlık gibi bedensel rahatsızlık kaynağı olan şeylerdir. Bedensel etkenler dışında bedevilerin şikâyet ettikleri tek şey, vergi toplayıcılarıdır ki bunda da devlet düzenini sevmeme, düzen altında medeni bir şekilde yaşayamama vurgusu sezilmektedir: “Her bedevî

12 Konu hakkında bir tartışma için Christine Peltre'nin *Orientalism* isimli kitabına bakılabilir. Peltre, Christine. *Orientalism in Art*. Italy: Editions Terrail/Edigroup, 2004.

13 Cenap Şahabettin aslında burada porsuklar demek istiyor. Cenap, bu evleri tasvir ederken onları (denizde yaşayan bir hayvan olan kunduzların yuvalarına değil de) porsukların yuvalarına beznetiyor. İstanbullu yazarların genellikle bu iki hayvanı birbirine karıştırdığını saptayan Semih Tezcan'a bu konuda dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

ancak dört şeyden müştekidir: Sinek, sıcak, açlık ve tahsildarlar! Sinekleri kovar, sığağa karşı hurma yapraklarıyla yelpazelenir, karnını doyurmak için hesapsız pirinç yutar, tahsildarları düşününce bıyık altından diş gıcırdatır” (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 72).

Bunlarla birlikte, bedeviler yer yer Cenap Şahabettin'in merhametini çekerler. Fakat onlara merhamet edilmesi elbette âciz bir hayvana ya da güçsüz bir çocuğa merhamet edilmesinden farksızdır. Yazarın düşüncesine göre hayatı bir oyundan ibaret gören çocuklar nasıl pek çok zaman ondan sadece bir oyun ya da kahrkaha vesilesi çıkarmakta ve zevk alma yolları aramaktaysa, bedeviler de bundan farksızdır.

Bütün bu evlâd-ı sahrada, büyüğünde ve küçüğünde hoş bir çocuk ruhu vardır: Her şeyden bir hisse-i sürûr ve kahrkaha, en hakîr bir hâdiseden bir bahane-i kıl u kâl çıkarırlar; bir gölge bir hiç onları saatlerce söyletir ve güldürür; uyumadıkları zaman söylerler, gülerler ve gülerler, söylerler...Nazarlarında âlem bir büyük oyuncak, vukûat-ı âlem bir oyundur. Bedevî az çalışır, sathî çalışır ve ecdâdından miras kalan işleri ancak tekrar etmek için çalışır; tağyiri sevmez, a'mak-ı şuuna bîgâne, mâziyi unutmuş, ferdâları henüz meşîme-i mâdere düşmeyen birer cenîn-i mevhûm gibi telâkki eder, hesâb-ı kâr u zararı hep yirmi dört saatlik bir mesâfe-i zaman ile mahdûd, mest-i şâdi, âşık-ı reng ü cilâ, şeydâ-yı ıtr u şûkr, bal yediği sabah bahtiyâr, soğana katlandığı akşam bedbahttır; mîzân-ı mes'ûdiyeti asel ve basal [bal ve soğan] ile hareket eder. Biraz güzel koku, bir lokma tatlı ve okşamak için bir eş ele geçirince cihanın en büyük hükümdar-ı kâmgârı olur. Yatağı kum, yorganı semâlar, en güzel rüyası bir dal yasemin ve bir kase gülbeşekerle bir Leylâ-yı ahû-nazardır: Dedim ya çocuk ve bir iyi çocuk!... (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 72)

Batılı seyyahlar, seyahatleri esnasındaki gözlemlerine dayanarak

Doğuluların hayvanlarla kurdukları ilişkinin kendilerinininkinden farklı olduğunu not düşmüşlerdir. 1850 senesindeki Türkiye ziyareti sırasında Flaubert *Letters d'Orient* kitabına, “İstanbul limanı kuşlarla dolu. Müslümanların onları asla öldürmediğini

bilirsiniz” notunu düşerken (257), 1855 senesinde Gautier de “İslam diyarında hayvanlar insanlarla birbirlerine karşı güven içeren arkadaşça bir aşinalıkla yaşarlar” (aktaran Peltre 98) gözlemini paylaşıyordu. Bu tür gözlemler ilk bakışta olumlu gibi görünmelerine karşın, Christine Peltre bu tür cümlelerin ve de Doğuluların hayvanlarla yan yana resmedilmelerinin o dönemde yaygın bir pratik olduğunu ve bu pratiğin arka planında Doğuluların bilinçlerinin hayvanlarınkine yakın olduğu ön yargısının bulunduğunu belirtmiştir (99). Bu da, Doğuluların insandan düşük hayvana yakın bir tür oldukları mitine göndermede bulunmaktaydı.

Bu tür temsiller resim sanatında hemen karşılıklarını buldular. Haremdeki kadınlar kuşlar, ceylanlar ya da gem vurulmuş leoparlar tarafından eşlik edilir şekilde tasvir edildiler. Böylesi tasvirler sadece hayvanların değil aynı zamanda kadınların, ya da hayvanlarıyla yan yana resmedildiklerinde bedevilerin, bir nevi özgürlük yoksunu olarak algılanmasını, tüm resmedilen Doğuluların bir çeşit kafes içerisindeymiş gibi algılanmalarına neden oldu. Ayrıca bunun yanı başında ilkel bir enerjiyle, evcilleşmemiş bir yırtıcılıkla resmedilen hayvanlar, çoktandır bu sıfatlarla tasvir edilmekte olan Doğulularla ilgili tek tipleştirilmeleri kuvvetlendirdi. Özellikle aslan resimlerinin popülerliği öyle bir noktaya geldi ki Manet gibi ressamlar ve Daudet gibi yazarlar tarafından parodisi yapıldı. Ayrıca atların genellikle çıplak resmedilme geleneği olmasına karşın Arap atları her zaman kına, boncuk gibi çeşitli “Doğu’ya özgü” süslerle resmedilmişler, böylece hayvanlar da Doğululaştırılmışlardır (Peltre 100-01).

Doğuluların hayvanlara ve doğaya yakınlığı kimi zaman açık kimi zaman örtük biçimde Cenap Şahabettin’de de karşılığını bulmuş olan tanıdık bir oryantalist reflektir. Aşağıdaki alıntıda Şahabettin beldelerin oraya özgül hayvanlarını

saymaktadır. Şahabettin, bu hayvanları o bölgenin doğasıyla uyum içinde anlatmakta ve böylece onların o mekâna ait oldukları duygusunu güçlendirerek mekânla hayvanları birbirine bağlamaktadır. Develer ve keçilerle başladığı hayvanları sayma faslına köpekler, tavuklar ve güvercinlerle devam ettikten hemen sonra kadınlara ve çocuklara geçen yazar onları da tıpkı önceki paragrafta anlattığı hayvanlar gibi o mekânın değişmez parçaları, manzaranın doğal bütünleyicileri olarak tasvir etmektedir. Gülümseyişlerini bir yarığa, simalarını meşin bir maskeye benzettiği kadınları cansız varlıklar gibi, genel olarak Arapları ise merhameti tahrik eden zavallılar gibi görüp öyle tasvir etmektedir.

Her karyenin şâyân-ı dikkat tevâbi-i hayvâniyesi var. İşte civarındaki duvar ve kulübelerin bodurluğunu uzun boyunlarıyla istihfâf ederek, böğürdeyen, homurdayan, gırıldayan develer.. İşte çölün kül rengi bir dikenden ibâret, cılız postunu didikleyen keçi sürüsü.. İşte sahilten bir köpek vapura havlıyor, tavuklar bir süprüntü yığınınan ötekine koşuyor, Birkaç güvercin havalanıyor... İşte bir manda başını nehre uzatmış, fikirsiz cephesinin süslü boynuzlarını su içinde seyrediyor ve ara sıra eğilerek ırmaktan geniş bir yudum aks-i semâ içiyor!

Gâh ü bigâh bir kulübenin deliğinden bir kadın başı çıkıyor: Ebkem, hayran, ağız alık bir tebessümle yarılmış, bütün simâ bir kuru meşin maske.. Bütün ziyneti, vâsita-i tesettürü, tuvaleti çamur renginde bir bezden ibaret: Her birini bir kefen-i siyah içinde cesed-i bî-ruh zannedersiniz. Her hâlleri o kadar mahrûm-ı hayat... Sayyâdına bakan âhû-yı mütereddid nazarıyla bizi süzüyorlar. Onlarca, her erkek bir hâkim-i zâlimdir.

En derin merhameti bedevî çocukları tahrîk eder: Kollar birer ince değnek, gözler fersiz bir tebessüm-i ıstırab ile memlû, koyu mavi bezden bir gömlek içinde zangırdayan bütün beden bir kadîd gibi nârin, soluk, bî-tâb ü tüvân, bir tek hurma veya bir lokma ekmek ümidiyle pür-hande ve pür-sayha dakîkalarca koşarak vapuru takip ve sahili siyah vücûdlarıyla tenkît ediyorlar... Ah, bu zavallı Arap yavruları... (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 72-73)

Merhameti celbeden cansız doğa parçaları olarak ilan edilen bu insanların

hâkimi de onları yönetenlerden bağımsız olarak güneş, yani doğadır. Bütün doğanın, ağaçların, hayvanların, insanların hâkimi olan güneş, Cenap'a göre, o topraklar üzerinde hangi devletin bayrağının sallandığını önemsizleştirmekte, böylece o topraklarda yaşayanlar bir kez daha doğanın esaretine ve değişmez bir tarihsizliğe, medeniyetsizliğe hâkim olmaktadır: “Üzerlerinde hangi sancak sallanırsa sallansın çöllerin bir hükümdâr-ı tabîisi vardır: Güneş!.. Semâdan şuaât-ı ziyâîye ve harârîsiyle bu tenhâyî-i bî-intihâyî güneş, yalnız güneş idare eder.” (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 73) Bu alıntının Osmanlı hükümdarı ile güneşi eşleştiren eski gelenekten farklı olduğu dikkati çekmektedir. Arapların hükümdarı olarak güneşin tasvir edilmesi, hem Araplar üzerinde etkili olacak hiçbir siyasetin doğa kadar onları etkilemeyeceğini söyleyerek onları siyasal bir varlıktan çok doğal bir varlık olarak nitelemekte hem de böylece onların üzerindeki Osmanlı Sultanı hâkimiyetini mutlaklaştırmaktan ziyade zayıflatmaktadır.

Cenap Şahabettin'in yazdıklarına bakılacak olursa Arapların insaniyetten çok hayvaniyete yakın olmalarının bir diğer sonucu, onların şehvi arzularını gemleyemiyor ve bu arzularının üzerine toplumsal ya da bireysel hiçbir prensibi koymuyor oluşlarıdır. Onların bu hâline sebep olan şey, düşünmek yerine zevklerini tatmin etmek için yaşıyor oluşlarıdır.

Dicle, bu sanki tabiatın aşka ithâf ettiği bir ırmaktır. İki kenarında yalnız bir gâye-i hayat takip olunur: Muhabbet!.. Hissedersiniz ki, çöl üstünde gezen bu yarım çıplak bedevî vücutları hep yek diğerini derağuş etmek istiyor. bedevî pek az düşünür, bütün emeli bade-i ezvakı son katresine kadar içmektir. Nazarında huzuzât-ı hayat adeta düşünme yerini tutar, elinden gelse bir bûsede yaşamak bir busede ölmek ister. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 80)

Hakkında yazdığı insanların insansı özelliklerini arka plana atarak onları yabancılaştırmak Osmanlı seyyahları arasında sadece Cenap Şahabettin'de

görülmmez. Doğrusu yabancı ve farklı olanla karşılaşan pek çok seyyah ilk olarak bu refleksi vermiştir. Özellikle insan ve toplum tasvirlerinde bunun aksine davranmaya gayret eden yazarlardan Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie (Suriye ve Mısır'a Yolculuk)* kitabındaki anılarında elinden geldiğince gerçekçi analizler yapmaya gayret eder. Halkın sosyolojik özelliklerinden, ticaret ve tarımından bahseder. Kitabının “Seyyahların Abartmaları” başlığını taşıyan bölümünde “uzak ülkelere yolculuk yapanların, meraklı okurları düşünerek, ister istemez abartmaya giriştiklerini, bunun hiçbir yolculuk anısı yazarının yenemediği bir zayıf tarafı olduğunu söyler. Bu tutum sonucunda, anlatılan ülkenin de bir ucubeler diyarına benzediğini öne sürer” (Parla 33). Örneğin bir diğer Osmanlı seyyahı Abdullah Cami Bey de, yazarken bu nevi ucubeleştirmelere gitmiş yazarlardandır.

Trablusgarp'ta yaşayan Tuareg'leri kana susamış, aç gözlü, korkak ve koca ağızlı olarak tarif etmektedir (Herzog ve Motika 193). Onun bu tasvirlerinde belirgin olan şey, karakterle ilgili betimlemelerin dış görünüşle ilgili olanlarla yan yana gitmesidir. Bu da okurda insanların yaşadıkları coğrafyanın, kişisel ve fiziksel özellikleriyle bağlantılı olduğu düşüncesine yol açmaktadır.

Doğu insanların tamamını aynılarmış gibi gruplandırıp onlara genel özellikler atfetme işini alaycı ifadelerle yapan Şahabettin, vapurunun rıhtıma yanaştığı anda gördüğü manzarada ülkenin farklı toplumlardan oluşan halkının tamamını amaçsızca, hedefsizce yaşayan ve konuşan insanlar olarak tarif etmektedir. Onların insani amaçlardan yoksun yaşamları, Batı medeniyetinin insan hayatına üstün değerler atfeden hümanist düşüncesiyle bir tezat teşkil etmektedir.

Vapurumuz sağlam ve geniş bir rıhtıma yanaştı ki, üstünde zeytin, bakır, tarçın, çukulata, marsık ve abanos renklerinde Sudaniler, Hindular, Tekruniler, Yemeniler, Mısırlılar, Hicaziler, Asya ve Afrika çöllerini hayatlandıran evlâd-ı

Ham u Sam numuneleri, takkeli, sarıklı, fesli ve açık başlı, kaynaşıyor, gidiyor, geliyor, bakıyor, gülüyor, söylüyor, haykırıyor bhusus haykırıyorlardı. Kelimeler dudaklarda ötüyor, nidalar gırtlaklarda çatlıyor, cümleler genizlerde homurduyordu. Bütün bu sesler, bu hareketler, bu nazarlar bu handeler niçindi? Evlad-ı badiyenin raz-ı ruhuna bigane olmayanlar bilirler ki hep bu cevelânlar, bu şitablar, bu seğırtmeler maksatsız, hep bu laflar, bu gevezelikler boş, hep bu gülüşmeler bu sırtmalar, bu kahkahalar bî-sebebe ve bi hedeftir, onlar kımıldamak için yürür, ses çıkarmış olmak için söyler ve gülmek için gülerler. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 43)

Hastalık da, Doğu'nun ve Doğu insanların bir parçasıdır. Aynı zamanda bir doktor olan Cenap Şahabettin'in gözleri onun baktığı topraklarda ya da insanlarda hastalıkları ön plana çıkarmasını ya da çirkin gördüğü şeyleri hastalık metaforları ile anlatmasını biraz açıklamaktadır. Yazarın tıbbi uzmanlığının cilt hastalıkları üzerine olduğu hatırlanırsa, hastalık metaforları kullandığında niçin cildi bozan hastalıkları hatıra getirdiği daha iyi anlaşılmış olur.

Kanallardan geçerken nahlistanlarda -gâh su kenarında, gâh çamur içinde- yer yer çalışan fellâhlar; kuru kemikleri yağlı terlerle mücellâ Arap çiftçileri, nazar-ı şefkati celb etmemek mümkün değildir. Dudaklar beyaz, gözler sarı yeşil, göz kapakları kurşunî, reng-i ten neftî, deriler çöl toprağı gibi kuru ve çatlak bu zavallı siyah rençberleri görünce her hekim içinden: fakrû'd-dem ve sıtma! der. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 66)

Cenap Şahabettin, kuzey ve ılıman iklimlerle kıyas yaparak Doğu'nun ne kadar doğaya yakın olduğunu düşündüğünü belli etmektedir. Şahabettin, bulunduğu ülkenin doğası ile orada yaşayan insanlar arasında varoluşsal bağlantılar kurmaktadır. Bunu bazen insanları oranın doğasına benzeterек yaptığı gibi bazen de doğayı insanlara benzeterек yapmaktadır. Örneğin Dicle nehrini Araplara hem de ruh ve zekâ gibi onların en soyut özelliklerine benzettiğı aşağıdaki pasajı buna örnek olarak gösterebiliriz:

Ooh, işte zekâ-yı Arap gibi vâsi', rûh-ı Arap kadar kavî

Dicle akıyor... Gâh hâki bir vüs'at-i seyyâle, gâh semâ
renginde bir ipek kordela.. Şimdi Bağdat sokakları gibi
mu'âvvec, biraz aşağıda Paris bulvarlarından daha doğru..
Şurada mustarip kıvranır, ötede pür-âsâyîş uzanır...

Bilâd-ı mutedile ve şimâlîde nebâtlar insanların sâye-i
mesâisinde yaşar, burada bu menâtık-ı hârrede bilâkis
insanlar gûya ağaçlar ve otlar bâhusus hurma ağaçları hatırı
için nâil-i hayat oluyorlar. Baktıkça ve gördükçe
inanıyorum: Bu iklimin sekene-i hakîkisi aşcâr-ı pür-
vakârdır. Ebnâ-yı nev'imiz ancak onların mihmân-ı zılâlî
olabilmiş... Gözümün önünde şimdi müstesna bir hurma
ağacı var: Yâ Rabbî, ne azîm bir serbesti-i mağrûr ile
yükselmiş, sonra ta yüksekte dalları ve yaprakları ne
fevkalâde bir ihtişâm ile etrafa fışkırıyor, yayılıyor!.. Bu
ağaç bütün fer ü şevketi ile haykırıyor ki bu toprak
onundur, kendisinden başkası bu arzın mâlik-i tabîîsi
olamaz! (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 70-71)

Alışılmış temsillerin tersine çevrilmesine, doğayı insanlara benzettiği pasaja
ek olarak oranın hayvanlarını yine oranın insanlarına benzetmesini örnek
gösterebiliriz. Öyle ki, çölde giden develer ona sadece Arap bedevilerini değil aynı
zamanda develerin bir diğer ana vatanı olan Asya steplerinde giden Doğulu
insanları, Rusya'nın sürdüğü siyasal mahkumları anımsatır.

Bir eşeğin arkası sıra birbirine bağlı develerin teşkil
ettikleri şu hâki diziyi şu tenhalık içinde görünce bilmem
niçin Sibiryâ çöllerine “tahtelhıfz” sürülen politika
mahkumlarını düşündüm. [...] [Develer,] samimi ve riyasız
dervişlere ne kadar benzerler; öyle mütevekkil, öyle
riyazet-pesend, öyle sâbur ve öyle seyyahdırlar; ve onlar
gibi, bitmez tükenmez yollarda sanki “huzur”u ararlar.. Ve
dervişlerden daha sessiz giderler ve giderler, ne yumuşak
ayaklarında birer patırdı, ne daima: “Ne bileyim?” der gibi
sarkmış ve uzamış dudaklarında bir homurtu... Öyle ebkem
ve öyle hâşi giderler ve giderler... (Asiltürk *Cenap
Şahabettin'in Suriye Mektupları* 61)

Halk yalnızca hayvanlara değil bazen bitkilere de benzetilir: “Demir yolu
boyunca dizilmiş kadınlar, çocuklar, hakîr nebatât-ı insaniye yüzlerinde güneş
ışıklarına karşı açılmış acı bir ürperme, arkalarında basit bir uzun entari, birer
hareketsizlik heykeli gibi duruyorlar” (Cenap Şahabettin *Hac Yolunda* 185).

Edward Said, *Orientalism* kitabında Flaubert'in *Kuchuk Hanem* (*Küçük Hanım*) romanındaki bir sahneyi anlatmaktadır. Mısırlı bir sokak kadını ile karşılaşmasının anlatıldığı bu yerde, “kadın kendi adına hiç konuşmamakta, duygularını, varlığını yahut tarihini hiç dile getirmemektedir; Flaubert ise yabancısıdır, daha zengindir, erkektir ve bunlar kendinin Küçük Hanım'a [romanının kadın kahramanı] bedenlen sahip olmasına yardım etmekle kalmayıp, ona o kadın adına laf etme ve okuyucularına onun neden 'tipik Şark' kadını olduğunu söyleme imkânını vermektedir” (20). Edward Said, Flaubert'in 'Küçük Hanım' karşısındaki 'güçlü' hâlinin bu tip karşılaşmalarla ilgili tek örnek olmadığını bildirdikten sonra Doğu ile Batı arasındaki orantısız güç ilişkisinin ve bunun Batı'ya verdiği Doğu hakkında konuşma yetkisinin bir ifadesi olduğunu söyler. “Eğer Doğu kendi kendini anlatabilseydi anlatırdı; anlatamadığına göre bu vazifeyi 'anlatı' yerine getirecektir” (Said *Oryantalizm* 44) şeklindeki düşünüş tarzını en iyi şekilde, Said'in kitabına epigraflık olarak Marx'tan yaptığı alıntı ifade etmektedir: “Bunlar kendi kendilerini temsil edemiyorlar, temsil edilmeleri gerek.”

Doğu'nun, sessiz, kimsesiz ve hatta kimi durumlarda insansız temsil edilmesi Doğu üzerindeki güç kullanımını hem cazip hâle getiren hem de meşru kılan bir yapıya bürünmektedir. Doğu'nun “hayvani”, “kadınsı”, “çocuksu”, şehvi olması onun “sessiz ve kimsesiz” olmasıyla birleşince Batı'nın Doğu'ya modernleştirme projesiyle müdahalesi kaçınılmaz hâle gelecektir.

Çölün sükûn ve sükûtu ortasında gidiyoruz. Taş yok, ağaç yok, hayvan yok, gölge yok, ziyâ her yerde, göz kamaştıran bir ziyâ-yı muttarid... Hiçbir tarafta melâib-i ziyâdan başka bir nişâne-i hareket görülmüyor. Kâinât-ı mücâvirede bir durgunluk, bir sessizlik, bir aydınlık ki dâimî ve lâ-yetegayyerdur, sanırsınız. Gûya bu iki sahil hiç kımıldamamış, hiç çıtırdamamış, hiç gölgelenmemiş, ezeliyetten bî-hayat doğmuş ve ebediyete bî-hayat

gececek... Ve bu sahrâ-yı zer insandan hâli ve dest-i
san'attan âzâde, açılmış, açılmış, nâmütenâhi bir melâhat-i
meyyite almış! (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 71)

Şimdiye kadar ortaya çıkmış Doğu imgelerini alt alta yazdığımızda
değişmez ama medenileşmeye muhtaç, çocuksu ama tutkulu, masalsı fakat pis ve
bunun gibi birbiriyle çelişen pek çok imgenin bir arada kullanıldığı dikkatleri
çekmiştir. Bu, aslında Doğu hakkında bilgi ya da Doğu'yu temel alarak sanat
üretenlerin içinde bulundukları bir çelişkidir ve onların eserlerinde bu çelişkilere
sık sık rastlanır. Görünen o ki, yazarlar iddialarını kanıtlamak için Doğu hakkındaki
imgelerden hangisi daha uygunsa onu kullanmışlardır. Byron ve Hugo'nun Doğu
söyleminde var olan ikilemin, Doğu'yu edebîleştirmek amacıyla yapıldığını
söyleyen ve bunu mitik bulan Parla, Lamartine'e gelince şu yorumu yapar:
“Lamartine'in Doğu söyleminde ikilem bile olamayacak basit bir çelişki vardır.
Doğu'yu komşulaştırmak için över, Doğu'nun yönetilmesi gerektiğini savundukça
yerer” (Parla 80). Öte yandan, üzerine bu kadar imge yığması yaptıkları mitik
Doğu'nun birbiriyle çelişen sıfatları haiz olması da yine Doğu'nun suçu olarak lanse
edilecek, ve Doğu “her şeyden önce bir tezatlar ülkesi” olarak adlandırılacaktır
(Parla 25).

B. Doğu Üzerinde Kurulan Hâkimiyet:

Edward Said'in Marx'tan yaptığı alıntı, Doğu'yu yönetmenin Batı'da nasıl
doğal bir hak gibi algılandığını iyi bir şekilde göstermektedir. Sessiz ve kendini
temsil edemeyen Doğu'ya iyilik yapmak adına onu temsil etmek elbette onun adına

konusmak, onun adına kararlar almak ve onun için iynin ne olduğuna karar vermek anlamına gelecekti. Batı'nın güçlü devletlerinin kendilerine medenileştirme adı altında biçtikleri misyon eninde sonunda Doğu'nun egemenlik altına alınarak “bir bilen” tarafından yönetilmesi gerektiği iddiasını içerecekti. Osmanlı oryantalizmi bölümünde tartışıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu bu tehditle baş etmeye çalışırken temel olarak fikre karşı çıkmadı. Arap vilayetlerinin gerçekten de geri ve medenileştirilmeye muhtaç olduğunu kabul etmekle beraber kendilerinin bu misyonu yürütebilecek kadar modern olduklarını savundu. Bu iddiasını kanıtlamaya çalışırken de, Batılı seyyahların Doğulular hakkında sahip oldukları imgeleri, kendini modern tarafta konumlandırarak Araplar üzerinden yeniden üretti. Doğu'daki doğayı aklın alabileceğinin ötesinde, insanları da normal akıl seviyesinin aşağısında tasvir etmenin getireceği doğal sonuç elbette kudretli ve kabiliyetli olduğunu ispat etmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu'nun bu toprakları mamurlaştırma ve insanların medenileştirme vazifesine sahip olduğu şeklinde olacaktı.

Tezin giriş kısmında belirtildiği gibi, Cenap şahabettin'in siyasal bir misyonu yoktu. Bu tez de, onun zamanında egemen olan düşünme biçimini, siyasetle ilgisiz görünen birinin seyahat yazılarında bile okunabileceği iddiasını taşımaktadır. Cenap şahabettin'in yazılarında Osmanlı modernleştirme projesinin yeniden üretildiği ve medenileştirme misyonuna atıfta bulunulduğu, Arap vilayetlerindeki egemenliğin meşrulaştırıldığı pasajlara rastlamak mümkündür. Bu pasajları okurken, Osmanlıların toplumsal olarak vergi ödeyen reaya ve vergi ödemeyen askerî sınıf olmak üzere ikiye ayrıldığı ve her ne kadar sanat için sanat yapma iddiasında olsa da, Cenap şahabettin'in o zamanlar o topraklarda bir

Osmanlı memuru olarak yani bulunduğu bölgenin yöneticisi olarak bulunmuş olduğu hatırlandığında, yazılarında bu türden savunmalar yapmış olması anlaşılabilir olacaktır.

Birinci bölümde yazarın İstanbul ile Doğu toprakları arasında nasıl bir kıyaslama yaptığından bahsedilmişti. Bu kıyaslamalar, Doğu ile İstanbul arasında ikili karşıtlık kurarak her birini diğerinin ötekisiymiş gibi gösteriyordu. Avrupa'da eğitim görmüş Cenap Şahabettin, bu kıyaslamayı sadece İstanbul ile yapmaz. Memuru olduğu Osmanlı Sarayı'nın yönettiği bölgelerden birine bir görevli olarak gittiğinde kendini oralılardansa, Avrupalılara yakın görmektedir. Doğu topraklarında beğendiği bir manzara gördüğünde çoğunlukla bu manzarayı bir Avrupa toprağına benzetmektedir. Elbette ilk kez görülen bir şeyin daha önceden bilinenlere benzetilerek öğrenilmesi ve tasvir edilmesi olağandır. Bununla birlikte buna dikkat çekmek, Avrupa medeniyeti ile ilişkisi bakımından tipik bir Servet-i Fünûn şairi denebilecek Cenap Şahabettin'in zihinsel arka planını göstermesi açısından değerlidir.

Yarım karanlık içinde hudûd-ı Şatt bir rü'ya vüs'at-i mühimmesiyle açılmış, bir İsviçre gölü [...] olmuş gibiydi [...] Muhammara civarında Şattü'l-Arab genişliyor, çatallanıyor, şimdi Romanya ile Macaristan arasındaki Tuna parçalarını, biraz ötede Ron ve Son nehirlerinin Lyon civarını hatırlatıyor. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 60)

Cenap Şahabettin Mısır'a ya da Irak'a girerken kendini Coğrafi Keşifler'e çıkmış ve ayak basılmamış yeni bir yer keşfetmiş birisi olarak görür. Vapurlarının İskenderiye limanına girişi esnasında yolcuların eşyalarını karaya taşıyarak gündelik kazanmak için sandallarla vapura yanaşırken birbirleriyle yarışan Mısırlıları “vahşilere” benzetirken kendini de Vasco de Gama ile benzeştirir:

Bir iki dakika içinde, sandallar vapurun kenarına kadar

geldi. Bütün sandaldakiler vapura saldırdılar. Aman yarabbi, o ne saldırı idi. Acaba Vasco de Gama'nın gemisine saldıran vahşi korsanlar, daha başka türlü mü hareket etmiş idiler? Şimdi kedi gibi becerikli ve çevik bir yığın insan, her tarafından vapura tırmanıyor, birbiri üzerinden atlıyor, haykırıyor, biri ötekini düşürüyor, her biri elinin yettiği şeye tutunuyor. (Cenap Şahabettin *Hac Yolunda* 75)

Aynı şekilde, uzun süre Şattülarap'ta yolculuk ettikten sonra görülen ilk köylerin görüntüsü onun, uzun süren okyanus yolculuğu sonrası Amerika'ya varan Kristof Kolomb gibi hissetmesine neden olur. “Bender Buşir'den (Bushehr) hareketimizin ertesi günü ufukta bir hatt-ı zümrüd hâlinde Şatt'ın iki sahilindeki nahlistanları görünce Amerika'ya kavuşan Kristof Kolomb gibi sevindim” (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 56).

Cenap Şahabettin, çoğu zaman bir Batılı gözüyle dolaştığı Doğu hakkındaki eserlerinde Batı-Doğu ikiliği üzerinden üretilmiş bilindik imgelere yer vererek bunlar üzerinden Batı medeniyetini olumlarken Doğuluların bu medeniyete ulaşmak için bir ele ve dışarıdan yardıma ihtiyaç duyduğuna, bu yardımın da tercihen Osmanlı olması gerektiğine değinmektedir. Örneğin, Doğu despotizmi kavramının Cenap Şahabettin'de yeniden üretildiği dikkat çekmektedir.

Oryantalist akademide kendine yer bulmuş olan “Doğu despotizmi” terimi ile, Doğu'daki devletlerin yönetim biçiminin, tepedeki padişahın, altında bulunan tebaa üzerinde her türlü denetleme gücüne sahip olduğu bir totaliterlik kastedilmektedir. Bununla alakalı ilgi çekici nokta, Doğu'da despotizmin hem iklimsel açıdan hem de Doğu milletlerinin karakter özellikleri açısından bir zorunluluk olduğunun savunulmuş olmasıdır. Thierry Hentsch'in aktardığı kadarıyla Montesquieu'nun yazdığı *De l'Esprit des Lois*'nın (*Kanunların Ruhu Üzerine*) “17. kitabında ('Politik köleliğin iklimin yapısıyla nasıl bir bağlantısı

olduğu hakkında' başlığıyla), sıcak iklimlerde yaşayan milletlerin korkaklığının onları nasıl da hemen hemen daima köle hâline getirdiğine, soğuk iklimli yerlerde yaşayan milletlerin cesaretininse onları nasıl özgür kalmalarını sağladığına hiç şaşmamak gerektiğini öğreniyoruz” (151). Böyle bir iddia Doğulu toplumların tembel, çocuksu, şehvetine düşkün, aklen eksik oldukları gibi mizacî, cemaat yapısının bireyleşmeye olanak tanımaması gibi toplumsal savlarla desteklenince despotik yönetimler Doğu toplumları için kaçınılmaz olarak görünmüşlerdir.

“Doğu despotizmi” tartışmasının önemi oryantalist gelenekte bununla da bitmemektedir. Zira Doğu hakkındaki böylesi bir kabulün bilim adamlarını Doğu ile Batı arasında ontolojik bir ayrım olduğu sonucuna vardıracağı açıkça görülebilmektedir. Despotik yönetim, Doğuluların var oluşlarına yönelik bir gerçek olduğu için “despot bir devlette gelenekleri ve davranışları değiştirmeye asla kalkışmamak gerekir; anında bir devrimin patlaması için bundan iyi bir şey olamaz” (Montesquieu'den aktaran Hentsch 152). Böylece, siyasal bir iddianın Doğululara yeni bir kurgusal özellik daha katmış olduğu görülmektedir: tarih içerisinde değişmezlik.

Bu konuda Anquetil-Duperron, Avrupalıların Doğu despotizmi kavramı üzerine bu kadar düşmelerinin ve buna inanmalarının altında, Asya'yı yönetecek gücün despotik özellikler taşıması gerektiği fikrini kabul ettirerek Hintlilere ve diğer sömürgelere uygulanan insanlık dışı davranış biçimlerini meşru kılma isteği bulunduğunu tespit etmiştir (Hentsch 154). Doğu'nun iklimsel yani doğal olarak despotlar doğurması anlayışı “[ş]arkiyatçılığın çoğu önermesini barındırmaktadır. Doğulu toplumların köle ruhlu oldukları, tembelliği, değişmezliği, coğrafi ve iklime dayanan yapısal koşullar nedeniyle despotik yöntemlerin kaçınılmazlığı,

sınıfların yokluğu ve cemaat yapısının egemenliği nedeniyle bireyselliğin ortaya çıkmaması” (Karadaş 32) gibi söylemler, Doğu despotizmi önermesinin oryantalizmle olan derin bağını gözler önüne sermektedir.

Bedevilerin karakteri ile ilgili yapılan benzer gözlemler, onlara layık görülmüş olan yönetim biçiminin anlatılması ile geliştirilmektedir. Buna göre, değişimi sevmeyen, atalarından ne gördüyse onu sürdürmekte ısrar eden ve tembel ruhlu bedeviler, bu özelliklerinden dolayı Orta Çağ'da görülen derebeylik sistemine benzer bir biçimde yönetilmektedir. Bu yönetim biçimini değiştirmeyi aklından bile geçirmeyen topluma, bu işi tevekkülle ve sabırla karşılayarak hiçbir şey yapmamanın erdemli bir davranış olduğu söylenmekte olduğu için idare edilmesi kolay olmaktadır.

Fellâhlar nahlistan sahiplerinin esiridir. Hurma ormanları arasında bir âfet-i kaht u humma yaşarlar. Deve gibi faal, deve gibi sabûr, deve gibi kanaatkâr. Basra renberleri, denebilir ki deve gibi boğaz tokluğuna çalışıyorlar. Bari her gün iştahları nisbetinde yiyebilseler!.. Hayır, milyonları doyuracak kadar hurma yetiştirdikleri hâlde dâimâ karınları doyacak kadar yiyecek bulmaktan emin değildirler. Fikirsiz cephelerinin ve korkak gözlerinin ter katrelerinden başka bol istihlâk edecek hiçbir şeyleri yoktur... Bereketi yalnız kendi efendilerinin kesesinde ve kendi zevcelerinin sinesinde görürler: Efendilerin parası, fellâhların çocuğu çoğalır. Zavallı bedbaht çocuklar! Hepsi bataklıklar içinde titreyerek doğar, çoğu sıtmadan titreyerek ölür ve ömrü uzun olanlar açtır ve bütün uzun ömürleri toz ve çamur, sivrisinek ve sıtma içinde sürüklenecektir...

Nahlistan sahipleri – beş on mütemevvil – Basra'da kurûn-ı vusta hâtırâtını yaşıyorlar.

Ashâb-ı emlâkin istihdâm-ı bî-insâfına karşı rûh-ı fellâhda ne gizleniyor, ne mayalanıyor, ne kabarıyor? Şükran mı, tevekkül mü, isyan mı? Meçhul... Fellâhın zamîri reng-i cildi gibi karanlıktır; nazar nüfûz edemez. Her sefâletin karnında büyüyen serâtân-ı kîn hurmalıklar arasındaki çirkelerde de yumruluyor mu? Mâ âruf!

Bildiğim şu ki bütün kurûn-ı vusta taassuba istinâd etmişti:

Basra çiftçileri ise pek az dindar, fakat pek çok mutaassıbdır. Eimme-i Şiiyye, eimme-i servetin nâil-i şefaâti olmak için, fellâhların dünyalık ümitlerini ve ahiretlik hayallerini okşamakta kusur etmiyorlar. Bu mevziler rencberlerin midelerini doldurmasa bile yüreklerine ve kanlarına serinlik verdiğiine şüphe yoktur. Fellâhın kansızlıktan kararın gözlerindeki sirâc-ı intizârın yağı her gün nesâyih-i dîniyye ile tazelenir... Hem de, dedim ya, fellâh deve gibi sabûr ve hamûldur; her yükü çeker ve her tezyîfe tahammül eder; tecennün etmedikçe sabrını kaybetmez... (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 66-67)

Bu türden ifadeler akla, oryantalist imgelerden faydalanarak Fransa'nın Osmanlı Arap topraklarını işgal etmesini meşru gösteren ve hatta teşvik eden Lamartine'i getirmektedir. Özellikle manevi olmak üzere pek çok açıdan Doğu'yu Batı'ya üstün bulan ve Batı'yı “ilkel”, “ham” ve “barbar” olarak nitelemekten bile çekinmeyen Lamartine, Batı'nın teknolojik üstünlüğü ile Doğu'nun ruhani üstünlüğünün Batı'nın idare çatısı altında birleştirilerek benzersiz bir senteze gidilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Doğu kültlerin, mucizelerin ve hatta batıl inançların ülkesidir. Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir. Bütün bu insanların yaşamı, kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır. Batı hiçbir zaman böyle olmamıştır. Neden? Çünkü bunlar daha ilkel, daha ham bir ırktır, köklerinden hâlâ kopamamış barbarların çocuğudur. Batı'da hiçbir şey yerli yerinde değildir, insani fikirler önde değil sonda gelir. Altın ve demir, hareket ve gürültü ülkesidir Batı, Doğu'ysa derin tefekkürün, sezginin ve ibadetin. Fakat Batı dev adımlarla ilerlemektedir. Ancak Orta Çağ karanlığının birbirinden ayırdığı din ile akıl, gerçeğin, aydınlığın ve sevginin bağrında kucaklaşınca, Tanrı'nın ilahi soluğu tekrar dünyaya ruh verecek, erdem, uygarlık ve deha harikaları yaratacaktır. Dilerim böyle olur. (aktaran Parla 68)

Bu türden yazdıklarının bir hayli olması nedeniyle “Türk dostu” olarak meşhur olmuş Lamartine, iş siyasi egemenliğe gelince, tevekkül, sabır gibi hasletlerinden dolayı Doğuluların yönetilmeye, akılcılık ve gerçekçilik gibi özelliklerinden dolayı Batılıların da yönetmeye uygun olduklarını savunur.

“Türklerin Lamartine'i hayran bırakan erdemi, tevekkülleri, bu düzenlemeyi kolaylaştıracaktır. Çünkü kitlelerin korumacı ve vesayetçi yönetimleri kabullenmeleri için bu yönetimlere tevekkülle sığınmaları gerekir” (Parla 77). Bunun gibi oryantalist ön yargılarla bezenmiş bakışlarda sınıfçı anlayışın da etkisi vardır. Cenap Şahabettin'in gemide ikinci mevkide yolculuk yapanlara yakıştırdığı sıfatları andıracak şekilde, Lamartine de, Fransa'daki emekçi kesime (edilgenlik yönünden benzeştikleri) Doğuluların tevekkülünü yakıştırmakta, bunun yöneticilerin işini kolaylaştıracağını düşünmektedir. Sömürgeciliği savunurken Doğu insanının cahil fakat mütevekkil olmasını ön plana çıkararak, onların korunması gereken erdemlerini Batı'nın aydın yönetici seçkinlerin koruması gerektiğini söylediği gibi “Fransa'daki toplumsal çalkalanmalar için önerdiği çözüm de aynıdır. Şikayetçi yoksul halk, erdemlerini uysallık ve tevekkülle korumalı, kaderinin değişmesi için de vesayetçi seçkinlerin iyi niyetine ve sağduyusuna sığınmalıdır” (Parla 78).

Bir toplum hakkında değişmez ve despotik yönetimlere muhtaç gibi tanımlamalarda bulunduktan sonra, o toplum hakkında sempati uyandıracak nitelermeler yapmanın orayı koruma ve doğru bilinen yolda ilerletme arzusu doğuracağına yönelik Lamartine'den verilen örnekler, Cenap Şahabettin'in tavrıyla uyuşmaktadır. Bedeviler hakkındaki sert ifadelerinin ardından yazar, kendini düzeltme ve bedevilere onurlarını iade etme ihtiyacı duyar. Bu yüzden bedevilerin iyi hasletlerini öne çıkararak onları anlatır. Özellikle şecaat, vefa, tarihî fazilet gibi yönlerini vurguladığı bedevilerin “ıslah, tavtin ve temdin” edilmelerinin Osmanlı için yeni fetihler yapmaktan daha da fazla övünç ve menfaat kaynağı olacağını belirtir.

Buraya kadar yazdıklarımı bir daha okuyunca evlâd-ı bâdîyeye karşı biraz sert ve haksız davranmış olduğumu anlıyorum. Bedevîler, evet, haşindir, mağrurdur, mutaassıptır, ebâtil-peresttir; biraz muaddel bir hayat-ı şekâvet yaşarlar; müthiş bir sevdâ-yı intikam güderler; katle gazâ, mâl-i mesrûka ganimet, cinayete zafer derler; evet bunlar hep doğru... Fakat bütün bu eskâm nazar-ı terbiye-i bedâvet avâkıbı değil midir? Ecdâdından miras kalan galâtât-ı ahlâktan insan mes'ûl olur mu? Diğer cihetten bedevîlerdeki şecâat ve necdeti, ahde vefâyı, dahîle himâyeti elhâsıl fezâil-i tarihîyeyi inkâr edebilir miyiz?

Bedevîlerin de medeniler gibi iyileri ve kötülerini vardır ve hatta diyebilirim ki iyileri kötülerinden çoktur. Ancak hayat-ı bâdîye her hissi mübalagalandırdığı gibi iyiliği ve fenalığı da ifrâta sevk eder. Hasbe'z-zâhir öyle zannolunur ki bedevî ne pek iyi, ne pek fenadır; hayır, bilâkis, o ya pek iyi, ya pek fenadır. Fakat en iyisi de en fenası gibi, âdât-ı meş'ûme-i bedâvetten nâşi, civârı ve mücâvirleri için bir karha teşkil eder. Suriye, Hicaz, Yemen ve Irak'taki seyyiât-ı ahvâlin hemen daima kutb u mihveri bedâvet olduğu inkâr edilemez. Asâyişi ihlâl eden onlar, hep bedevîler, hep bedâvettir. Onları ıslâh; tavnî ü temdîn: İşte bir kâr-ı azîm ki bize bir kıt'a-i cesîmenin fethinden ziyâde menfaat ve mefharet temin edebilir. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 81-83)

Doğu despotizmi konusunda kendisine en çok başvuru olan isim olan Karl Marx'ın Hindistan ve Hindistan'ın modernleştirilmesiyle ilgili yazdıklarına bakıldığında, Avrupa sanayi bölgesinde çalışanlar hakkındaki fikirlerinin aksine, İngiltere sömürge yönetimini olumluyan bir tavır görülmektedir. Hintlilerin yaşam tarzı hakkında “haysiyetsiz, hareketsiz bitkisel yaşam, bu edilgen varoluş biçimi” gibi ifadeler kullanan Marx onların ibadetlerini de “doğaya hayvanca bir tapınma” olarak nitelemiştir. Hintliler, bu şekilde tanımlanarak insaniyetleri eksiltince İngilizlerin Hindistan'daki gayri insani yönetim biçimleri görmezden gelir. Böylece, direnen Hintlilerin öldürülmesi gerçeği de, Hindistan'ın modernizm yolunda verdiği ufak bir kayıp olarak görülür (aktaran Karadaş 35)¹⁴. Marksist bir

14 Yücel Karadaş bu alıntıyı yaparken şu kaynağa başvurmuştur: Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri*. Çev. M. Belli. Ankara: Sol Yayınları, 1977. Bu düşüncelerin yer aldığı özgün makale “The British Rule in India” başlığıyla ilk kez 25 Haziran

oryantalist olan Bryan S. Turner bile, *Marx ve Oryantalizmin Sonu* kitabında, çağına göre hayli insafli bir teori geliştirmeye gayret etmiş olan Marx'ı bu yönden baktığında savunmayı denemez.

Marx'ın Hindistan'ın değişmezliği ve ardından gelen İngilizlerin orayı hızla değiştirmesi ile ilgili söylediklerini Cenap Şahabettin de *Âfâk-ı Irak* kitabında Port Said ve *Suriye Mektupları* kitabında da Cemal Paşa'nın orayı değiştirmesi hakkında söylemektedir. Yazar, Porsudan'a girişini anlatırken buradaki ilerlemeyi İngiliz müdahalesine bağlamaktadır.

Porsudan'a, Hartum ve Omdurman'ın bu yeni limanına girdiğimiz zaman – yedi seneden beri görmediğim – bu kıtayı o kadar değişmiş buldum ki gözlerime inanamıyordum... Hakîr barakalarıyla çölü benekleyen eski Porsudan yerine şimdi kârgîr binaları, geniş sokakları, rıhtımları, parkları, bulvarları ile bir belde-i muntazama kâim olmuş. Yâ Rabbî asâ-yı terakkinin sihr-i temâsı kumların sath-i akîminde bile hârikalar vücûda getiriyor!

Böyle ez-her-cihet muvâfık bir tahassün-gâhın asırlardan beri Bahr-i Ahmer sevâhilinde dolaşan Arap gemilerince nâ-malûm olmasını pek akıl güçlûkle kabul eder. Nasıl oldu da Hidiviyyet ordusu Sudan'ı zapt edinceye kadar bu güzel liman mechul kaldı. Bu suale tarih cevap veremiyor. [...]

İlk gören İngiliz eminim ki, buranın Bahr-i Ahmer'de en latîf liman olduğunu anlamış, ileride en mükemmel iskele olacağına derhâl hükmetmiştir. Şimdi muhayyirü'l-ukûl bir süratle limanın eski sahillerinde antrepolar, âbideler, amâkin-i resmîye yükseliyor, bu havalinin yarın en mühim merkez-i ticareti olmağa namzet bir büyük şehir ân-be-ân teşekkül ediyor. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 43)

Yalnız Cenap Şahabettin'in İngilizlerin elinden gerçekleşen bu hızlı modernleşmeyi mutlak olarak olumlu gördüğü düşünülmemelidir. O, İngilizlerin sınıf ayrımına dayanan toplum yapısının farkında olduğundan yeri geldikçe bu durumu eleştirir. Doğanın yer yer yakıcılığı ve saldırganlığı, yer yer kısırlığı ve bereketsizliğinden dolayı iki büküm olmuş Araplar, şimdi de beyazlar tarafından

1853 tarihli New-York Daily Tribune gazetesinde yayımlanmıştır.

ezilmekte ve hor görülmektedirler.

Şehri gezmek üzere rıhtıma çıkınca ilk nazar-ı dikkatimi celbeden şey güzergâhımıza zencilerin selam durması oldu. Ve bu Hidiviyyet sancağıyla yan yana olsun, İngiliz bandırası altında kalan Afrika ve Asya şehirlerinde bu bir kânûndur: Siyah beşeriyet beyaz beşeriyete selâm duracak!... İngilizler heyet-i müctemiayı üç büyük tabakada görürler: Birincide kendileri, ikincide öteki beyazlar, üçüncüde sarılar, kırmızılar, siyahlar vardır. İnsaniyet-i arzıyyenin bir kökten teşa'ub ettiğine inanmazlar; zencinin de lordlar gibi bir kalbi, bir dimağı, bir cihaz-ı hiss ü fikri olduğundan İngiliz şüphe eder; bu cihetle nazarında beyazlardan gayrısına karşı yalnız bir vâsıta-i idâre mevcuttur: Kuvvet!.. Burada yalnız İngilizlerin değil, her beyazın elinde lede'l-hâce siyaha karşı istimal olunma üzere bir ince çubuk var. Bu tâife-i siyeh-rûy u siyeh-bahtın rûh-ı pür-hirâsına hâkim olmak için baston kaldırmak kâfi olduğunu öğrenmişler.. Bir zenci ücret-i mezâhimini talebde biraz ısrar etsin, yahut bir bedevî bir sadaka dilensin; cevap-ı muhatabı müheyyâ-yı darb u cerh bir değnektir. Ooh, zavallı tıfl-ı bâdîye çölde aç, çıplak ve mahkûr büyüdün; şehirde aç, çıplak ve muhakkar helâk olacaksın.. Senin için güneş nasıl merhametsiz bir küre-i nâr ise, senin için etrafındaki kum deryâsı nasıl bî-hiss ü yâbis ve ne kadar hasîs u akîm ise karşıdaki beyaz insaniyet de öyle bî-rahm ü hodgâm, öyle âmir ü müstebid olacak oh, zavallı, zavallı siyah!.. (Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak* 44)

Cenap Şahabettin böylece, ilerlemek için muhakkak bir modernleştiriciye ihtiyaç duyduğunu dile getirdiği Arapları bu yola sevk etmek için İngilizlerin uygun olmadığına işaret etmektedir. Öyleyse bu görev için en uygun aday olarak Osmanlı İmparatorluğu kalmaktadır. Osmanlı yöneticileri, Arap topraklarının iyi modernleştiricileri olarak övülürler. Üstelik zor şartlar altında bile olsa, ellerinden geleni yaparak o topraklara medeniyet götüren Osmanlılardan, halk da memnundur.

Şimdi 'Aşâr kanalı içinde Basra şehrine yaklaşıyorduk. Kanalin iki tarafına oldukça muntazam bir tuğla rıhtım yapılıyor:

- Süleyman Nazif Bey'in eser-i himmeti! dediler. Bir sahilde geniş bir cadde açılmış, kaldırımları tefrîş ediliyordu:

- Süleyman Nazif Bey'in yâdigârı! (Cenap Şahabettin
Âfâk-ı Irak 67-68)

Irak'ta Süleyman Nazif'in sağladığı türden bir değişimi, hatta daha da iyisini Suriye'de Cemal Paşa sağlamaktadır. Cenap Şahabettin “Türkiye'nin büyük millet idaresi merkeziyet değil, adem-i merkeziyet değil... tâbir câiz ise, sû-i merkeziyettir. Emir ve memur İstanbul'dan gelir, fakat başka yerler metâ olur!” (Asiltürk *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları* 48) diyerek yakındığı Osmanlı ihmalkârlığının artık değiştiğini ve Cemal Paşa'nın Suriye'yi büyük ölçüde değiştirdiğini söyler. Örneğin Türkiye'de başka hiçbir caddeye benzemeyecek derecede eşsiz olduğunu söylediği Şam'daki Cemal Paşa Caddesi Şam ahalisi için bir övünç kaynağı olmakta ve yazarın deyimiyle “Viyana'nın Graben'i, Berlin'in Ihlamur Altı caddesi varsa bizim de Cemal Paşa bulvarımız var!” demelerine sebep olabilmektedir (75). Ayrıca “burada üç seneden beri kuvve-i idareye hiç bir gün üvey baba olmamış; o münhasıran saadet-i aileyi düşünen bir öz peder vaziyetindedir” (47) şeklinde tasvir ederek şefkatli bir babaya benzettiği Cemal Paşa yönetiminin bu bölgede gerçekleştirdiği değişimleri şöyle anlatır:

Gittim, gördüm, geldim. İtiraf ediyorum ki galiz bir suretde aldanmışım: Harb-i Umumi her yeri yakar ve yıkarken Suriye kıt'ası bir büyük inkılâb-ı umran geçiriyor. Burada son üç senede sarf edilen himmet-i temeddîniye beş uzun asrın mecmu'-ı mesâîsinden ziyadedir. Yorulmak bilmez bir ısrar ile hübü ed eden mukavemetsûz bir nefha-i azm ü zekâ bu güzel kıt'ada şehirlerin çehresini, halkın vehm-i hülyâsını, yolları ve ruhları, eşkâl-i arziye ve fikriyeyi değiştiriyor. Şimdi Şam'da, Beyrut'da ve Kudüs'de, Haleb'de ve Lübnan'da şarkın tenbel ve uykulu manzarası yerine zinde ve cevval bir sima-yı medeniyet göreceksiniz. (Asiltürk *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları* 46)

Tezin son bölümünde Cenap Şahabettin'in Doğuluları temsil etme biçimlerinin sonuç olarak oradaki Osmanlı hâkimiyetini meşrulaştırmayı sağladığı gösterilmeye çalışıldı. Bunun benzer örnekleri daha önce Marx'ta veya

Lamartine'de görüldüyse de, Cenap Şahabettin'in bu yazarlardan doğrudan etkilendiği savunulmamaktadır. Kaldı ki, tezin genel amacı olan Cenap Şahabettin'in Doğu seyahatnameleri üzerinden, onun yaşadığı döneme rengini veren Doğu'ya bakışı görme çabası için Marx veya Lamartine'den doğrudan etkilenmiş olmasına gerek de yoktur. Özellikle Lamartine o dönemde Osmanlı'da sıkça ve sempatiyle okunan bir yazardır. Üstelik, Fransız ve İngiliz politikalarında, Doğuluların saf fakat geri kalmış olduklarından dolayı korunmaya ve kurtarılmaya muhtaç oldukları düşüncesi sıklıkla dile getirilen bir görüştür (Parla 72-84). Birinci Dünya Savaşı başladıktan ve Osmanlı savaşa katıldıktan sonra çıkılan bir yolculuğun notlarından oluşmuş *Suriye Mektupları*'nda Cenap Şahabettin'in Arap topraklarının ve oradaki insanların Türk yöneticilere muhtaç olduğu vurgusu kuvvetlenmiştir. Denilebilir ki, Cenap Şahabettin, edebiyat için edebiyat yapma çabası içerisinde zamanın ruhundan kurtulamamış ve böylece yazdıkları döneminin fikir atmosferine ayna tutabilmiştir.

SONUÇ

Elinizdeki çalışmada, Cenap Şahabettin'in Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda yer alan bölgelere yaptığı ziyaretlerde kaleme aldığı seyahat mektupları, bahsedilen bölge ve insanların temsillerinde görülen oryantalist etkiler açısından değerlendirilmiştir.

Tezin giriş bölümünde Cenap Şahabettin'in hayatı ve sanatından bahsedilmiş, bunlara ilişkin bazı detayların, metinlerde nasıl ortaya çıktığı izlenmeye çalışılmıştır. Öncelikle, Cenap Şahabettin'in bir cilt doktoru olması, yaptığı gözlemlerde hastalık metaforunu sıkça kullanmasına ve insanların uyumsuzluk ve çirkinliklerinden, güzelliklerine oranla daha baskın bir şekilde bahsetmesine neden olmuştur. Ayrıca yazarın, yeni Türk edebiyatındaki “sanat için sanat” düşüncesinin ilk okulu sayılan Servet-i Fünun edebiyatına dâhil olması, metinlerinde abartma yoluna gitmesine ve yeterince Doğulu bulmadığı manzarayı yer yer klişelerden yardım alarak daha da Doğululaştırmasına ve böylece daha edebî olduğu inancına, yani çıplak gerçektense güzellik adına gördüklerini çarpıtmayı uygun görmesine yöneltmiştir. Son olarak yazarın Osmanlı yönetici sınıfına ait bir memur olması, görevli olarak bulunduğu bölgelerdeki diğer ülkelerin hâkimiyetlerine kuşkuyla bakmasını fakat Osmanlı'yı genellikle olumlu bulan bir havayla yazmasını getirmiştir.

Giriş bölümünde değinilen diğer konu, oryantalizmdir. Bu kısımda, bilimsel bir disiplin olan oryantalizm ile Batı'nın Doğu'ya dair sahip olduğu ön yargıların oluşmasını sağlayan kültürel ve siyasal bir iktidar aracı olan oryantalizmin birbirinden ayrı tutulmasına özen gösterilmiştir. Fakat sonuç olarak tarihte bu ikisi birbirinden tamamen ayırık olmamışlardır ve tezde aradaki bu bağlara da dikkat çekilmiştir. Buradaki önemli nokta, Batı'nın Doğu hakkında bilgi üretme faaliyetinin erken dönemlerde, düşman gördüğü bir toplum hakkındaki bir akademik faaliyet olduğudur. Her ne kadar bu düşmanlık gittikçe yerini akademik merak ve öğrenme sevgisine bıraktıysa da disiplin, -bakış açıları ana akıma dâhil edilmemiş olan birkaç bilim adamı istisna tutulursa- hiçbir zaman ilk dönemde üretilen ön yargılardan tam olarak temizlenmemiştir. Bu bölümde, oryantalizm ile ilgili en kapsamlı ve sistemli eleştiriyi getirmiş olan Edward Said'e yer verildiyse de, onun yorumunun nihai yorum olmadığına dikkat çekilmiş, Said'in öneminin daha çok bir eleştiri disiplinine yol açmasından kaynaklandığı vurgulanmıştır.

Bu konunun ardından Said eleştirilerinin Türkiye ve bu tez açısından en önemli olduğu noktaya, yani Osmanlı oryantalizmi tartışmasına dikkat çekilmektedir. Bu tartışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini bir Avrupalı devlet olarak konumlandırmasına karşın, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin, Osmanlı ve tüm “Doğu” hakkında sahip olduğu ön yargıları kabul ederek bir çelişkiye düştüğüne parmak basılmaktadır. Osmanlılar, kendilerini hem çalışkan, güçlü, anayasacı Batılı gibi hem de tembel, zayıf, despotik Doğulu olarak görme çelişkisini bu denklemin ikinci yanını kendi Doğu'larına yansıtarak atmışlardır. Örneğin, edebiyatta gerçekçiliği en ileri edebiyat olarak kabul edip İran edebiyatını “geri” olarak niteleyen Namık Kemal, Türk edebiyatının özündeki

evrenselliğin İran edebiyatından kurtuldukça ortaya çıkacağını iddia ediyordu (Altuğ). Benzer şekilde, Tanzimat sonrası yazılmış seyahatnamelerde de, Doğulu insanlar tıpkı Avrupalıların onları anlattığı gibi anlatılıyor, fakat Doğuluların karşısında Batılılar değil Osmanlılar yer alıyor, Kahire karşısında Paris'in yerini İstanbul alıyordu.

Böylesi bir ortamda Doğu'ya yaptığı seyahatlerini sırasıyla *Hac Yolunda*, *Âfâk-ı Irak* ve *Suriye Mektupları* başlıklarıyla tefrika etmiş olan Cenap Şahabettin'in zamanın ruhuna uyarak bu seyahatlerinde anlattığı Doğulu mekânları olabildiğince sıra dışı yerlermiş gibi göstermeye çalıştığı, bunu yaparken Doğu'yu masalsılaştırdığı görülmektedir. Birinci bölümde incelenen bu konuda, İstanbul'un tanıdık doğasıyla Doğu'nun akıl mantık almayacak derecede yabancı ve saldırgan olarak anlatılan doğasının karşıtlığını vurgulayan yazarın bu karşıtlığı kurmaya yetecek malzeme olmadığı durumlarda Doğu hakkında zaten var olan ön yargılardan faydalanarak gördüğü mekânları Doğululaştırdığı fark edilmiştir.

Doğu'nun bu şekildeki tasvirlerinin yanında Doğulu insanların da benzer şekilde tasvir edilmesi, ikinci bölümün konusudur. Bu bölümde Cenap Şahabettin'in yazılarında Doğuluların karakterlerindeki tembellik, tevekkül, bedensel hazlara düşkünlük gibi değişmez özelliklerinden dolayı kendi kendilerini yönetmeye güçlerinin olmaması ve bu yüzden despotik yerel yönetimlere mahkum oldukları iddiasına yer verilmektedir. Montesquieu'dan beri mevcut olan ve Marx'ın da katılarak genişlettiği Doğu despotizmi tartışmasının yeniden üretimi olan bu iddiaların işlevsel değeri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetinin meşru gösterilmesidir. Bu meşruiyet düşüncesi aktarılırken Doğuluların ekonomik gerilikleri ve bu yüzden muhakkak modernleşmeleri gerektiği, fakat bunu kendi

başlarına yapmaya muktedir olmayışları vurgulanmaktadır. Uyguladıkları sınıfsal ayırım ve bölgeye yabancılıklarından dolayı İngiltere'nin bu iş için iyi bir aday olmaması Osmanlı'yı bu konuda tek alternatif bırakmaktadır. Öte yandan Cenap Şahabettin, son yıllarda bölge için yapılan bazı yeniliklere yer vererek Osmanlı'nın bu iş için yalnızca tek aday değil, aynı zamanda iyi bir aday olduğunu da söylemektedir.

Tez boyunca sürekli vurgulanmamışsa da çalışmanın temel amaçlarından birisi, Cenap Şahabettin'in edebiyat metinleri üzerine bir inceleme yapılması ve bu inceleme esnasında edebiyat yapma tekniklerinin ön planda tutulmasıyla birlikte, dönemin edebî eğilimlerinden ziyade düşünsel eğilimlerini ortaya çıkarmaktır. Böylece edebiyat metinlerinin edebiyat, tarih ve sosyoloji arasında bir konumda bulunabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Doğrusu bu çalışmayı daha da anlamlı kılabilmek için, oryantalist ön yargıların Cumhuriyet dönemine nasıl intikal ettiği Meşrutiyet dönemini takip eden eserlere bakılarak incelenmelidir. Refik Halit Karay'ın *Gurbet Hikayeleri*'nden Falih Rıfkı Atay'ın *Zeytindağı*'na ve diğer Birinci Dünya Savaşı hatıratına kadar bu konuda malzemenin çok olduğu yadsınamaz. Ayrıca Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'ndan başlamak üzere çalışmanın kapsamının Balkan topraklarını da alacak şekilde genişletilmesi Osmanlı İmparatorluğu ve hatta günümüz Türkiye'sindeki “biz” ve “öteki” algısının nasıl kurulduğuyla ilgili ipuçları verebilecektir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- Abdel-Malek, Anouar. "Orientalism in Crisis". *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 47-56. [Özgün basımı: "L'orientalisme en Crise". *Diogenes* 44 (Winter 1963): 104-112.] [Türkçe'deki basımı: Abdülmelik, Enver. "Krizdeki Oryantalizm". *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu-Batı, 2007: 39-77.]
- Abu-Lughod, Lila. "Oryantalizm ve Orta Doğu Feminist Çalışmaları". *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 449-463.
- Ahıska, Meltem. "Occidentalism: A Historical Fantasy of the Modern". *The South Atlantic Quarterly* 102:2/3. North Carolina: Duke University Press, Spring/Summer 2003. 351-79.
- Ahmad, Aijaz. *Theory: Classes, Nations, Literatures*. London: Verso, 1992.
- Al-'Azam, Sadik Jalal. "Orientalism and Orientalism in Reverse". *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 217-38.
- Altınel, Sevgi. *Servet-i Fünûn Dergisi (54-55. C., 1918-1919 Yılı, 1379-1430. Sayılar) Üzerinde Bir Araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Niğde: Türkiye Cumhuriyeti Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2004.
- Altuğ, Fatih. "Namık Kemal'in Edebiyat Eleştirisinde 'Şark' Edebiyatları ve Osmanlı Şarkiyatçılığı". *Düşünen Siyaset* 23. Ankara: Lotus, 2007.
- Asiltürk [Tez kapağında yazan soyisim: Top], Bâki. *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1991.
- Asiltürk, Bâki. "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler". *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4

1-I (Kış 2009): 911-95.

Ayata, Yunus. *Servet-i Fünûn Dergisi (256-305. Sayılar) (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 1996.

Aydın, Hilal. “Cenap Şahabettin'in Gezi Yazılarında Doğu ve Batı Algısı”. *Edebiyat ve Eleştiri* 91. 81-88

Aydoğan, Bedri. *Servet-i Fünûn Döneminde Edebiyat Üzerinde Oluşan Polemikler*. Yayımlanmamış doktora tezi. Adana: Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 1996.

Bakic-Hayden, Milica. “Sürekli Çoğalan Oryantalizmler: Eski Yugoslavya Örneği”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 355-374.

Behdad, Ali. *Kolonyal Çözülme Çağında Oryantalizm*. Çev. Sibel Erduman ve Berkay Ersöz. İstanbul : Çiviyazıları, 2007.

Benjamin, Walter. *Son Bakışta Aşk*. Yay. Haz. Nurdan Gürbilek. İstanbul: Metis, 1993 [1995].

Boztemur, Recep. “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”. *Doğu Batı: Oryantalizm-I* 20. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2002: 135-50.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007. Cilt 33: 425-35.

Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*. İstanbul: Yöneliş, 2002.

Bulut, Yücel. “Said, Edward”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. Cilt 35.

Cenap Şahabettin. *Âfâk-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*. Haz. Bülent Yorulmaz. İstanbul: Dergah, 2002.

_____. *Avrupa Mektupları*. Haz. Sabri Özcan San. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

_____. *Hac Yolunda*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325 (m. 1909).

_____. *Hac Yolunda*. Haz. Belkıs Gürsoy. Ankara: Ecdad Yayınları, 1995.

Clifford, James. “Oryantalizm Üzerine”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 134-158.

- Damar, Çağdaş. *Servet-i Fünûn ve Resimli Uyanış Dergisi (64. ve 65. Ciltler): İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Niğde: Türkiye Cumhuriyeti Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2003.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876 – 1909*. New York, I. B. Taurus, 1998.
- . “'They Live in a State of Nomadism and Savagery' : The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”. *Comparative Studies in Society and History* 45.2 (2003): 311-342.
- Doğu Batı: Oryantalizm-I* 20. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2002.
- Doğu Batı: Oryantalizm-II* 20. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2002.
- Emil, Birol. *Servet-i Fünûncular ve Dekadanlık Meselesi*. Yayınlanmamış lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1959.
- Enginün, İnci. *Cenap Şahabettin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Ergun, Saadettin Nüzhet. *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirler*. İstanbul : Yeni Şark Kütüphanesi, 1934.
- Evin, Ahmet. *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004.
- Findley, Carter Vaughn. “An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889”. *The American Historical Review* 103.1 (Şubat 1998): 15-49.
- Finn, Robert. *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)*. Çev. Tomris Uyar. İstanbul: Agora Kitaplığı, 1984.
- Flaubert, Gustave. *Lettres d'Orient: De Mémoire*. Bordeaux: L'Horizon chimérique, 1990.
- Gabrieli, Francesco. “Apology for Orientalism”. *Orientalism: A Reader*. Ed. Alexander L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 79-85.
- Gellner, Ernest. “Kudretli Kalem: Tersyüz Edilen Sömürgeciliğin Çifte Standartları”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 438-448.
- “Gerçekçilik”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.

- Gövs, İbrahim Alaettin. *Süleyman Nazif : Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri*. İstanbul: Sühulet Kütüphanesi, 1933.
- Halman, Talat Sait ve diğer, ed. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006. 4 cilt.
- Hentsch, Thierry. *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*. Çev. Aysel Bora. İstanbul: Metis, 1996.
- Herzog, Christoph ve Raoul Motika. “Orientalism "alla turca": Late 19th / Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim 'Outback' ”. *Die Welt des Islams* 40.2 (Temmuz 2000): 139-195.
- “İdealizm”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.
- Karadaş, Yücel. *Ziya Gökalp'te Şarkiyatçılık: Doğu'nun Batıcı Üretimi*. İstanbul : Anahtar Kitaplar, 2008.
- Keyman, Fuat ve diğer, der. *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- “Klasikçilik”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.
- Kopf, David. “Hermeneutics versus History”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 194-207.
- Kühn, Thomas. “Shaping and Reshaping Colonial Ottomanism: Contesting Boundaries of Difference and Integration in Ottoman Yemen, 1872–1919”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27.2 (2007): 315-331.
- Lewis, Bernard. “Oryantalizm Sorunu”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 217-245.
- Lowe, Lisa. “Turkish Embassy Letters”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 324-25.
- Makdisi, Ussama. “Ottoman Orientalism”. *The American Historical Review* 107.3 (Haziran 2002): 768-796.
- Makdisi, Ussama. “Osmanlı Oryantalizmi”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 271-315.
- Melman, Billie. “Humanising the Arabs”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 298-301.

- Montesquieu, [Charles de Secondat, Baron de]. İran Mektupları. Çev. Muhiddin Göklü. Ankara: Anka Yayınları, 2001.
- Nâzım Hikmet (Ran). 835 *Satır*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim, 1990.
- _____. *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- “Parnasçılık”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.
- Pease, Donald E. “Author”. *Authorship from Plato to the Postmodern: A Reader*. Ed. Sean Burke. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995: 263-276.
- Peltre, Christine. *Orientalism in Art*. Italy: Editions Terrail/Edigroup, 2004.
- Pollock, Sheldon. “Indology, Power, and the Case of Germany”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 302-23.
- Richardson, Michael. “Enough Said”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 208-16.
- “Romantizm”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.
- Said, Edward W(adie). *Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography*. New York: Columbia University Press, 2008.
- Said, Edward (Wadie). *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. Çev. S. Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1989 (1982). [Özgün basımı: *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.]
- Sertkaya, Osman F. “Ahmed Fakih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989. Cilt 2: 65-67.
- Seyyah Mehmed Emin Efendi. *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat: Seyyah Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesi*. Haz. A. Muhibbe Draga. İstanbul: Everest, 2007.
- “Simgecilik”. *Ana Britannica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1986-1990. 22 cilt.
- Sprinker, Michael. “Ulusal Sorun: Said, Ahmad, Jameson”. *Oryantalizm: Tartışma Metinleri*. Der. Aytaç Yıldız. Ankara: Doğu Batı, 2007: 375.
- Şenol, Nurullah. “Cenab Şahâbeddin”. *Hac Yolunda*. Haz. Nurullah Şenol. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2006: 5-17.

- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan, 2003 (1949).
- Tarakçı, Celâl. “Cenâb Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. Cilt 7: 348-49.
- Tarakçı, Celâl. *Cenâb Şehabeddin'de Tenkid: Dil, Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri*. Atakum, Samsun: C. Tarakçı, 1986.
- Tibawi, A. L. “English-Speaking Orientalists”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 57-76.
- Tunç, Melâhat. *Cenap Şahabettin'in Edebiyat Hakkındaki Görüşleri*. Yayınlanmamış lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1951.
- Turner, Bryan S(tanley). *Marx ve Oryantalizmin Sonu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001.
- Wilson III, Ernest J. “Orientalism: A Black Perspective”. *Orientalism: A Reader*. Ed. A(lexander) L(yon) Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000: 239-48.
- Yalçın, Mehmet. *Cenap Şahabettin'in Makaleleri*. Yayınlanmamış lisans tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1978.
- Yavuz, Hilmi. *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*. İstanbul: Boyut, 1998.
- _____. *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Boyut, 1998.

ÖZGEÇMİŞ

1983 senesinde Bursa'da dünyaya gelen Uygur Aydemir, üniversite öncesi eğitimini de bu kentte almıştır. 2006 yılında Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde Kültürel Çalışmalar programından lisans diplomasını alan Uygur, aynı sene Bilkent Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı bölümünde yüksek lisans çalışmalarına başladı. Farklı kültürlerin karşılaşması ve buna bağlı doğan kültürel ilişkilerle ilgili konuları disiplinler arası çalışmayı sevmektedir.